

BIBLIOTEKA
Instytutu
Bałtyckiego
w Sopocie

Wydział Skandynawski

~~S 1995 II~~

†

ÕPETATUD EESTI SELTS

1838—1938

LÜHIKE TEGEVUS-ÜLEVAADE

~~Biblioteka
Instytutu Bałtyckiego~~

ÕPETATUD
EESTI SELTS
— 1838 —

TARTU 1938

Vana Tartu vaade umbes 100 a. eest.

~~5860.~~

786 710

1089 912

Inst. Bałtycki

ÕPETATUD EESTI SELTS

1838—1938

LÜHIKE TEGEVUS-ÜLEVAADE

A Brief Survey of the Activities of the Learned
Estonian Society, 1838—1938

ÕPETATUD
EESTI SELTS

1838

Biblioteka

Institutu Bałtyckiego

TARTU 1938

~~1007c~~

nie wypożycza się do domu

11410060

 Biblioteka Główna
Uniwersytetu Gdańskiego

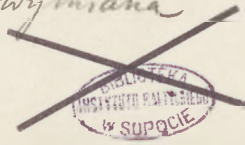

1100496405

K. Mattieseni trükikoda o.-ü., Tartu, 1938.

Otrzym. 14. IV. 38, wymiana

D402/2/04

205

Sisukord.

	kl.
Õpetatud Eesti Seltsi eelajaloost ja asutamisest (Äratrükk aja- kirjast „Eesti Kirjandus“ nr. 1, 1938) — M. Lepik	1
Õpetatud Eesti Selts 1838—1938 — O. Liiv	13
Keeleteadus — A. Raun	19
Kirjandus — M. Lepik	22
Rahvaluule — R. Põldmäe	25
Etnograafia — F. Linnus	29
Ajalugu — E. Blumfeldt	33
Muinasteadus — H. Moora	38
Kunstiajalugu — A. Tuulse	41
Numismaatika — E. Tender	45
Arhiiv ja käsikirjastik — O. Liiv	47
Raamatukogu ja raamatute keskdepoo — F. Puksoo	49
Muuseum — H. Moora	52
Seltsi kassa ülevaade 100-aastase tegevuse kohta — R. Indreko	54
The Origins of the Learned Estonian Society	58
The Activities of the Learned Estonian Society 1838—1938	61

ÕPETATUD EESTI SELTSI EELAJALOOST JA ASUTAMISEST.

30. jaanuaril k. a. võib meie vanim ja keskseim teaduslik organisatsioon, Õpetatud Eesti Selts, pühitseda oma sajandat aastapäeva. Selle meie oludes küllaltki harukordse tähtpäeva puhul ei ole vist ülearune heita pilku tema varasemale minevikule ja meenutada tema saamislugu. Et aga meie väheuuritud kultuuriajalos ka mitmesugustel kultuurilistel organisatsioonidel, eriti neil, mis on asutatud meie rahva keele, kirjanduse, ajaloo jt. alade uurimiseks, on olnud ja on üsna silmapaistev seisukoht kogu meie kultuurilise elu ja arengu kujundamises, seda ei ole vist tarvis siinkohal enam lähemalt selgitada. Käesoleval korral on tagasivaatamine vist seda enam põhjendatud, et seda küsimust seni kas üldse mitte või ainult väga möödaminnes on puudutatud. Ometi pole ka eelolevate ridade ülesandeks pakuda mingit kõigekülgset ja üksikasjadesse tungivat ning süvendatud tagasivaadet, vaid seekord tuleks leppida ainult mõningate olulisemate põhijoonte kokkuvõtliku käsitlesega.

1.

Suure valgustussajandi murranguliste ja revolteerivate mõtetsuundade sissetung Baltimaale algas teatavasti juba XVIII sajandi teisel poolel. Jätkub ainult Torma pastori J. G. Eiseni A. W. Hupeli ja G. Merkeli mainimisest, et selle ajajärgu ilmet meelde tuletada. Muidugi ka Aleksander I valitsusaja esimene suurte reformide aastakümme ja Tartu ülikooli uuestiavamine (1802) andsid tõuget siinse uinuva provintsi poliitilise ja kultuurilise elu virgumisele ja elavamaks muutumisele. Nende n. ö. lokaalset laadi tegurite kõrval tuleks aga esile tõsta veel üht asjaolu, mida seni vahest küllaldaselt ei ole arvestatud, nimelt Lääne-Euroopa kultuurimõjude otsest kandumist meie maale.

Enne Tartu ülikooli uuestiavamist oli Baltimaade noor-meestel võimalik kõrgemat haridust omandada ainult Lääne-Euroopa ülikoolides, mis teatavasti olid valgustusaege uus-humanismi ja ratsionalismi viljelusääsideks. Samuti nagu näit.

mõnikümme aastat varem pietism eriti Halle ülikoolis õppinud noorte teoloogide kaudu meile kandus, nõnda oli ka valgustusaegne Halle õpihimuliste balti noormeeste poolt eriliselt eelistatud stuudiumikohaks. Võõrsilt koju tagasi jõudes toodi muidugi kaasa ka seal omandatud uued tõekspidamised, mida kodumaal teenistuskohdadele asudes ühel või teisel viisil katsuti ka tegelikku ellu rakendada. Eriti on see maksev siit pärit haritlaste (pastorite, arstide, õpetajate) perekondadest võrsunud noorukite kohta, kuna valitseva seisuse, maaomanikkudest päris-härrade võsud, mõningaid erandeid arvestamata, olid kohalikkudest paadunud oludest ja kodusest meelelaadist seevõrd läbi imbnud, et neid uued, tolle aja kohta mässulised reformi-ideed vaevu suutsid nakatada.

Eelmistega võrreldes võib-olla veelgi märgatavamaid jälgi on jätnud meie kultuurilisse arengusse see suur kõrgema haridusega „literaatide“ laine, mis eriti XVIII sajandi lõpukümneil ja XIX sajandi algul kas uusi töömaid ja teenistuskohi otsides või ka lihtsast reisilustist ning seiklushimust aetult kogu Ida-Euroopa, eriti aga Baltimaa üle ujutas. Need literaadihakatised põlvnesid uuest, sotsiaalse ja poliitilise võimu poole rühkivast kolmandast seisusest, samast seisusest, kes Prantsusmaal vabaduse, venduse ja võrdsuse lipu all oli esimese tuleristimise ja võidugi saanud. Kasvanud siinseist erinevais oludes ja tulnud suures ühiskondlikus murrangus käärivast Läänest, leidsid need uustulnukad esimese peatuskoha siinseis balti-saksa aadliperekondades koduõpetajatena. Aegamööda oludega kohanedes valgusid nad sealt kas kroonu- ja linnakoolide õpetajaiks või õige sagedasti ka vabanevaile pastorikohtadele, sest oma intelligentsi järelkasv siin maal oli niivõrd hõre või siis huvidega teisale, peamiselt Vene sõjaväeteenistusse suunatud, et ta oleks suutnud üha suurenevaid tarbeid rahuldada. Kui jälgida näit. XVIII ja XIX sajandi vahemal meie koolide ja Tartu ülikooli õppejõudude päritolu, siis selgub õige pea, et suure enamiku sünnikoht on väljaspool Baltimaad.

Maa päriselanikkudega, eestlaste ja lätlastega, oli võõrsilt tulnud meestel esialgu juba keeleoskamatusse tõttu raskem kontakti leida kui siit põlvnenud ning siin kasvanud haritlastel, aga palju oli neidki, kes keeletakistustest üle jõudsid ja rahva enda keelele tema poole võisid pöörduda. Avaliku trükisõna kaudu oma sisimaid veendumusi avaldada oli niihästi riigivõimu kui ka kohalikke võimupidajaid ja leivaisandaid arvestades täiesti võimatu. Leivateenistuse huvides tuli nii mõndagi siin-

ses poolenisti feodaalses ühiskonnas maha salata või valitsevate nõuetega kohandada. Elati ju ajajärgus, kus voltäärlane ja jakobiin tähendas sedasama, mis kommunist meie päevade moodsas terminoloogias.

Siinse maarahva majanduslikult, ühiskondlikult ja hariduslikult mahajäänud olukord tundis aga karjuvat vajadust paranduste järele. Ja nõnda siis asuti tööle esiti oma ligemas ümbruses, otsiti ja leiti mõtte- ning töökaaslasi. Ja sõbralikus kirjavahetuses, millest on meiegi päevini säilinud küllaltki rohkeid asitõendeid, võidi arutada kavatsusi, kirjeldada oma kogemusi ja pettumusi rahvasõbralikul töömaal. Siit said alguse ka praktilised õpetused talurahva põlluharimise, kartulikasvatamise, mesilastepidamise jne. edendamiseks. Siit lähtusid algatused ka tema vaimse taseme tõstmiseks, kirjanduse soetamiseks ja keeleküsimumuste käsitlemiseks. Ja lõpuks siin peitusid ka esimeste kollektiivselt asutatud kultuuriliste ettevõtete eod.

2.

XIX sajandi alguse silmapaistvamaist ning etteküündivamaist rahvasõbralikest kirjameestest, nn. estofiilidest, tuleb mainida eriti kolme. Igaüks küll erilise päritolu ja haridusega, teotsedes samuti eri maanurgas, kuid ühine neile kõigile oli ometi eelmise sajandi suurte entsüklopedistide eeskuju ja seega kõige mitmekülgsemate huvide koondumine ühte isikusse. Need kolm olid O. W. M a s i n g Äksis, J. H. R o s e n p l ä n t e r Pärnus ja J. W. L. L u c e Kuressaares. Neljandana võiks lisandada veel ühe, kelle elukoht oli väljaspool Eesti piire ja kes otseselt ei võtnud osa siin tehtavast tööst, kes ei mõistnud vist eesti keeltki, kuid kes oli nende kolme ja veel väga paljude teistegi ergutajaks, julgustajaks ja kui tarvis, siis maa kõrgemate võimupidajate juures nende eestkostjaks. See mees oli Liivimaa kindral-superintendent K. G. S o n n t a g Riias, kelle laialdasest organiseerimistööst annab tunnistust tema ainult osaliselt säilinud, kuid ikkagi veel tuhandeid kirju sisaldav kirjavahetus.

Kui Volmari postmeistri poeg Rosenplänter 1813. a. hakkas Pärnus välja andma eesti keele uurimiseks pühendatud ajakirja „Beiträge zur genaueren Kenntniss der esthnischen Sprache“, siis oli üks tema esimesi ja lähemaid kaastöölisi samuti postmeistri poeg — Luce (pärit Braunschweigist). Ta oli alguses end küll rahva hingehädade hooldajaks ette valmistanud, kuid Saaremaal paar aastat pastoriks olles ta oli ära näinud, et maa-rahvast kaugelt suuremal määral ihuhädad vaevasid. Ja mõne

aasta järel oligi, pärast vastava kutse omandamist, kirikukantsel arstipraktika vastu vahetatud. Algas aastakümneid kestnud töö rahva ihuhädade leevendamiseks, tema õigusliku ja haridusliku seisukorra parandamiseks. Ja temap see oligi, kes Rosenplänteri „Beiträge'de“ neljandas vihus 1815. a. avaldas oma ennekuulmatu ülistuse eesti keele ilust, selle arendamisvõimalustest ja -tarvidusest ning lisaks siin maal samuti ennekuulmatu ettepaneku ühe seltsi asutamiseks. Selle ülesandeks pidi olema eesti keeleandmestiku kogumine ja läbitöötamine, tegeliku keeletarvituse harimine ja arendamine.

Seltsi organiseerimine, liikmete kogumine ja põhikirja väljatöötamine nõudis siiski veel paar aastat aega, enne kui 24. veebr. 1817. a. haridusminister vürst Golitsõn kinnitas „Kuressaare Eesti Seltsi“ (Arensburgische Ehstnische Gesellschaft) põhikirja (ilm. eri brošüürina 1817. a. ja „Beiträge“ XII-s). Sellele olid peale Luce alla kirjutanud veel kaheksa asjahuvilist Saaremaa pastorit. Põhikirjas olid seltsi ülesanded õige üksikasjaliselt ette nähtud ja nimelt: eesti keele sõnavara kogumine ja seniseis sõnaraamatuis puuduvate murdesõnade tutvustamine, vankuva tähendusega sõnade ja sünonüümide täpsustamine, fraseoloogia täiendamine, uute sõnade tuletamine, võõrsõnade keelest välja rookimine, ortograafia parandamine, grammatiliste reeglite normeerimine jm. Seltsi asukohaks oli Kuressaare linn. Tema juhatuse („komitee“), mis kokku astus tarviduse järgi, moodustasid president, „direktor“ ja sekretär. Seltsi üldkoosolek käis koos kord aastas, et ära kuulata juhatuse aruanded ja anda juhtnööre järgnevak aastaks. Muu tegevus toimus juhatuse poolt saadetud, käest kätte käivate ringkirjade („missiivide“) kaudu, mis sisaldasid juhatuse poolt esitatud küsimusi, ülesandeid jne., millele iga liige oli kohustatud kirjalikult vastama, oma vastuse ringkirjale juurde lisama ja edasi saatma. Samal ajal oli igal liikmel õigus omalt poolt asetada keele arendamist käsitlevaid küsimusi ja ülesandeid vastamiseks. Samuti oli põhikirjas ette nähtud võimalus teistes kodumaa linnades samasihilisi iseseisvaid haruseltse asutada. Seda võimalust kasutatiigi varsti.

Esimesel peakoosolekul, 30. mail 1817, kus seltsiga liitus veel kümnekond liiget, valiti presidendiks Luce, „direktoriks“ Saaremaa superintendent A. H. Schmidt ja sekretäriks Püha koguduse pastor P. H. v. Frey. Et siinkohal pole võimalik seltsi edaspidist tegevust lähemalt jälgida, siis olgu ainult märgitud, et tegevus algas õige hoogsalt. 1820.—1830. aastate vahel tõusis

liikmete arv üle neljakümne ja viisteist aastat pärast asutamist leidis seltsi arhiivis poolteistkümme suurt mappi väga mitmesuguse keelelise materjaliga: A. W. Hupeli lisaõnastikke, vanasõnu, mõistatusi, inimese kehaliigete, tööriistade jm. ideoloogilisi sõnastikke, grammatilisi traktaate ja retsensioone, algupäraselt eesti keeles kirjutatud jutustusi, valme, kirju, rah-

Fr. R. Faehlmann.

valaule jm. Kogu see rikkalik aineestik on aga aegade jooksul nähtavasti lõplikult hävinenud, kuna ainult väike osa sellest avaldati Rosenplänteri ajakirja veergudel.

3.

Paar aastat pärast seda, kui Rosenplänter oli hakanud oma ajakirja välja andma, liitus selle kaastöölise perega ka Lohusuu köstri poeg O. W. Masing, kes oma aja kohta oli saanud õige põhjaliku ja mitmekülgse hariduse Halle ülikoolis. Olnud siis paar aastat kodumaa mõisades koduõpetajaks, reisinud Lääne-

Euroopas ja Roomast tagasi jõudes asunud Virumaale pastoriks. Kui see 25 aastat Alutaguse laantes mitte maganud, vaid rahva elu ja keelt põhjalikult tundma õppinud metsaelanik 1814. a. algul Äksi kihelkonna hingekarjaseks hakkas, siis esialgu ei teadnud tema Tartu-Võru praostkonna ametivennad vist aimagi, missuguse kardetava naabri nad endile said. Õige varsti algas Masing, kes tundis end võimiste tipul ja parimas elujõus olevat, oma viljakat ning pöördelise tähtsusega kirjanduslikku tegevust.

Meie kirikliku rakenduskirjanduse algusest peale oli teatavasti põhja- ja lõuna-eesti kirjameeste vahel valitsenud terav separatism, mis avaldus oma maa-ala keelemurde ainuõigeks pidamises ja ainult selles murdes kirjutatud raamatute tarvitamises. Igasugused katsed kokkuleppe saavutamiseks ja ühise kirjakeele maksvusele pääsemiseks olid määratud nurjumisele. Kumbki võitleja pool jäi lõpuni oma nõudmiste juurde, ja nõnda kirjutati, trükiti ja kasutatigi kummalgi murdealal omamurdelist rakenduskirjandust ka siis, kui Masing kaasa lööma hakkas. Veendunud põhja-eesti keelemurde tarvitajana ja pooldajana, mida omakorda iseloomustasid tugevasti rõhutatud Alutaguselt pärinevad jooned, hakkas ta juba esimesil kokkupuuteil ägedasti ründama seni õige tagasihoidlikus rahu elanud ja tartumurdelist kiriku- ning kalendrikirjandust viljelnud ametivendade murdelist keeletarvitust kui ka nende kirjanduslikku tegevust üldse. Et parajasti samal ajal olid teoksil mõned suuremad ettevõtted, nagu näit. tartukeelse Uue Testamendi revideeritud väljaanne, hiljem 1819. a. talurahvaseaduse tõlkimine jm., siis oskas Masing tutvust sobitada niihästi konsistoriumiga kui ka talurahvaseadust ellu viiva komisjoniga ja laskis end kummagi teose redaktsoonitoimkonda määrata. Ja siis algas jällegi aastaid kestnud äge keelevõitlus, mis lõppes mõlemapoolse võidu ja kaotusega: Uue Testamendi uustrükk ilmus tartukeelsena, talurahvaseaduses aga, mille tõlkijaks lõpuks sai Masing, valitseb peaaegu puhas põhja-eesti murre.

Masingu poolt oma seisukohtade läbiviimiseks ette võetud sule- ja suusõnalised, avalikud ja salajased rünnakud ajasid tartu keele tarvitajad jalule. Et Masingule mõjukamalt vastu astuda, selleks oli tarvis organiseerida koondatud võitlusrinnet, leida vahendeid tema harukordse löögivõime kui mitte paralüseerimiseks, siis vähemalt nõrgendamiseks. Võitluse ägedaimal silmapilgul, arvatavasti 1819. a. juunikuu järjekordsel sinodil Tartus, otsustatigi asutada selleks eriline koondis, kuhu kuu-

lusid peaaegu kõik Tartu-Võru praostkonna pastorid. Organisaatsiooni tegevuse aluseks võeti „Kuressaare Eesti Seltsi“ põhikiri, kuna nimeks anti „Eesti Õpetatud Selts Tartus“ (Ehstnische Gelehrte Gesellschaft zu Dorpat). Seltsi presidendiks valiti Urvaste praost Fr. G. Moritz ja „direktoriks“ eelmise vend, Tartu Jaani koguduse pastor ning eesti keele lektor ülikoolis, L. W. Moritz, mõlemad võrdlemisi vähesilmapaistvad kirjamehed, kuid seda ägedamad tartu keele pooldajad.

Kahjuks pole seni korda läinud seltsi asjaajamisse puutuvaid materjale, nagu koosolekute protokollid, kirjavahetus jm., leida — arvatavasti on need hävinenud —, mistõttu on ka tema tegevuse lähem jälgimine seotud õige suurte raskustega. Ainsate autentsete asitõenditena on säilinud üks köide seltsi „missiive“ a. 1819—1824, mis näitavad, et ka teaduslikus tegevuses jälgisid Tartu-Võru pastorid oma Saaremaa ametivendade eeskujul. Kui silmas pidada, et kõik seltsi liikmed elasid mööda maad laiali, ja lisaks arvestada tolleaegseid õige primitiivseid liiklemisolusid ning -võimalusi, siis on selge, et ringkirjade ja erakirjavahetuse kaudu toimuv seltsi tegevus oli küllaltki aeglane, kuid seesugusena ometi ainuvõimalik. Kokku tulla üldkoosolekuiks võidi ainult kord või kaks aastas ühenduses sinodi- ja konvendikoosolekutega jaanuaris ja juunis.

Seltsi tegelik töö algas esimese ringkirja („missiivi“) väljasaatmisega 6. aug. 1819. a. Selle, samuti nagu kõik järgnevadki, kokku viis, on kirja pannud ja välja saatnud „direktor“ L. W. Moritz Tartus. Selles esitatud küsimustesari lähtub Hupeli grammatikast ja algab otsekohe alfabeediga. Küsimuskava iseloomustamiseks olgu esitatud näitena siin mõned küsimused: Kui palju tähti (häälikuid) on tartu murdes? vokaale ja diftonge? konsonante? Kas ei tuleks *ch*-d soovitada? Kas saab ja peab meie praegune *h* seda asendama? Jne. Samuti leidub selles rida küsimusi deklinatsiooni alalt. Mis puutub aga vastuseisse, siis need, olenedes vastaja huvist, teadmistest ja agarusest, on oma sisult kui ka ulatuselt väga mitmesuguse väärtusega. Seal, kus üks leppis ainult välimisest kohusetäitmisest tingitud paari pealiskaudse leheküljega, võis teine süveneda küsimustesse suure põhjalikkusega ja vastuseks kirjutada mitmekümne-leheküljeline traktaadi. Viimaseist paistavad silma eriti J. Fr. Heller Räpinast ja W. Fr. Steingruber Rannust, mõlemad välismaalased ja ka Rosenplänteri ajakirja kaastöölised. Nagu selgub teisest ringkirjast, lõpetas esimene oma turnuse 1820. a. jaanuaris, millal see esitati Tartus peetud üldkoosolekule, kus küsi-

mused ühiselt veel kord läbi arutati ja otsused vastu võeti. Samas suunas jätkus tegevus ka edaspidi, nagu võib järeldada säilinud ringkirjadest, millest viimane on pärit 1824. aastast. Kasutada olevate andmete puudulikkuse tõttu pole võimalik seltsi tegevust pidevamalt jälgida. Olgu ainult tähendatud, et lisaks kõnesolnud ringkirjadele säilitatakse praeguse Õpetatud Eesti Seltsi käsikirjade-kogus veel tervet rida keeleteadusliku sisuga traktaate, mis on pärit 1825.—1838. a. vahemaalt ja mille autoreiks on juba mainitud Heller, Steingrüber jt. Kõigi tunnuste järgi otsustades võib arvata, et nendegi tekkimine on seoses seltsiga.

Aegamööda seltsi tegevus ometi muutus järjest loiumaks ja seda just asjast huvitatud kaastöölise puuduse tõttu. Oli ju samal põhjusel Rosenplänter sunnitud 1832. a. oma ajakirja väljaandmise lõpetama. Pealegi suri 1830-ndate aastate algul rida seltsi asutajaliikmeid — mõlemad Moritz'id, Steingrüber jt., kuna uusi juurdetulijaid oli hoopis vähe. Valgustusaegsest rätionalistliku teoloogia koolist tulnud vanema põlve pastoreist kirjameeste küllaltki viljaka töö ajajärk oli lõpule jõudmas. Uue, pietistlikku ja ortodokslikku usukäsitluse kalduva järelkasvu huvid olid aga suures enamikus „ilmlikust“ rahvahariduse tööst kõrvale suunatud. Maarahvas, kelle haridustarvete arendamise ja rahuldamise eest eelmise põlve kestes oli hoolitsetud, oli nüüd vaba, oli suuremeelselt antud „linnupriiusega“ seda suuremasse viletsusse langenud. Ometi tuli tal nüüd hakata iseenda eest hoolitsema. Oli tarvis peaaegu täiesti silmanägemise kaotanud 81-aastase rauga elukogemustes teritatud pilku, et kaasaegse Lääne-Euroopa rahutuste ja revolutsioonide kuma valgusel jällegi kord tabavalt karakteriseerida ka siin maal valitsevat olukorda. Rauk Luce oli see, kes kirjutas 30. apr. 1831. a. Rosenplänterile: „Ja talupojale maksab see sõna — vabadus! — nii palju uusi andameid, et ta raamatute ostmisele ei või üldse mõelda. Oh, neid vaeseid petetuid! Ainult et neil samuti pead pööritama ei hakkaks, nagu kogu Euroopal pööritab. Või kas poleks neil selleks põhjust? — Maa päriselanikult võeti kõik ja öeldi, selle eest oled sa vaba, see tähendab, sa võid nüüd iga aia taga kärvata, kus aga soovid; või võta paratamatuse orjaahelad enda kanda, hakka teoorjaks ja tee, mis härra soovib.“ Ja suur rahvasõber lõpetab resigneeritult: „Jumal aidaku kõiki! Mina ise ometi enam ei suuda.“

Luce poolt antud drastilisele iseloomustusele meie talurahva sotsiaalsest seisukorrast läinud sajandi 30-ndail aastail ei ole põhjust ega ruumi siinkohal midagi juurde lisada. Ainelises viletsuses ja vaimses sõgeduses vegeteeriv maarahvas oli veel ühiskondlikule iseteadvusele ja isetegevusele ärkamata.

Alex. Hueck.

Kui üksikud tema liikmeist kuidagi, kas või vaevalt nimetamisväärsel määralgi, olid suutnud ühiskondlikul seisusteredelil ülespoole tõusta, siis ähvardas neid kõrgemalolijate poolt paratamatu assimileerimise hädaoht. Et aga ülemalseisjad samal ajal kuulusid teise rahvusse, siis sotsiaalne ümberasetumine tähendas ka rahvuslikku ümberasetumist, kaotaminekut oma rahvale. Teatud majanduslik jõukus ja sellega ühenduses mõnesuguse hariduse omandamise võimalus, need sotsiaalse

ümberkihistumise kaks peategurit, on otsustavat osa etendanud ka esimese eesti soost haritlaspõlve saatuse määramisel. XIX sajandi esimesel poolel näit. Tartu ülikoolis hariduse omandanud ja eesti rahvusest põlvnenud haritlastest me teatavasti tunneme ainult üksikuid eriti silmapaistvaid esindajaid, ja selgi puhul ainult neid, kes milgi määral on meie kultuurilisse arengusse jälgi jätnud. Kui palju neid aga meie kultuurile jäljetult kaduma on läinud, seda me ei tea, võime aga arvata, et see hulk oli palju suurem.

1820—1830-ndate aastate vahemail oli jõudnud Tartu ülikoolist läbi käia siiski mõningaid noormehi, kes olid küll vabanenud „pearaha“ maksjate seisusest ja kes vahest ehk ka väliselt olid suutnud juba kuidagi juurduda uude ühiskondlikku keskkonda, kuid kes oma sisimas ometi ehk kõhklesid ja endas kandsid seda juuretuse-tunnet, mis on uustulnukaile võõras keskkonnas nii väga omane. Ja küllap neid kõhkclusi aitasid elevil hoida ka need uued ühiskondlikud ja maailmavaatelised tuuled, mis puhusid Läänest ja mis kuulutasid, et valgustusajandist päritud iga inimese „loomuliku õiguse“ ja võrdsuse nõude kõrvale oli aja jooksul ikka enam kerkinud ka üksikute rahvuste loomuliku õiguse ja võrdsuse nõudlemine. Tõsi küll, Püha Alliansi luupainaja hoidis veel kogu Euroopat oma läm-matava käpa all, kuid sisemine käärimine, mis ajuti pursetena pinnalegi paiskus, oli seda intensiivsem.

Balti provintsid ja Tartu ülikoolgi elasid Nikolai I range reaktsiooni ja politseirežiimi ajajärku. Kuid ometi, aga võib-olla just välise surve tõttu, võis 30-ndail aastail ülikooli ring-konnis märgata mõnesugust elavnemist. See ei ulatunud esi-algu kitsast ülikooli piirkonnast küll palju kaugemale, samuti nagu siin ei tegeldud riikliku ega ühiskondliku korra muutmise kavadega. Igast maailmakaarest siia kogunenud nooremate õppejõudude ja muu intelligentsi hulgas otsiti kontakti teadus-likkude ja kultuuriliste küsimuste vabaks arutamiseks. Juba 1831. a. aprillist saadik teotses siin vaba „teaduslik vestlus-ring“ (wissenschaftlicher Unterhaltungs-Cirkel), mille liikmed kogu-nesid korrapäraselt iga nelja nädala järel, välja arvatud suve-kuud, mõne ringi-liikme korterisse, kus peeti ettekandeid üld-huvitavate küsimuste kohta üksikuilt teadusaladelt. Muu hulgas tuleb selle ringi teeneks lugeda ka esimese Baltimail pidevamalt ilmuma hakanud kultuurilise nädalalehe „Inland'i“ välja-andmine (alates 1836. aastast), kust ka kõnesolevad andmed on võetud (vrd. Inland 1838, 29—30). Hiljem see ring omakorda

jagunes üksikute huvialade kaupa (loodusteadused, õigusteadus jne.) alaringideks, kes tavaliselt kogunesid iga kahe nädala järel. Ühe niisuguse alaüksuse moodustasid isikud, kes olid huvitatud eesti keelest ja kirjandusest, ajaloo, maateadusest jne. Viimasesse alaringi kuulusid ilmselt Hao mõisa opmani poeg, tookord vabalt praktiseeriv arst dr. F r. R. F a e h l m a n n, Tallinna pürjermeistri poeg, anatoomia professor Alex. H u e c k, Padise mõisa möldri pojast Tartu seminari inspektoriks saanud D. H. J ü r g e n s o n, kes 1837. a. alates täitis ka ülikooli eesti keele lektori ametit, ja rida teisi.

1837. a. suvel oli neil meestel tekkinud mõte asutada päris iseseisev ning riigivõimude poolt registreeritud selts, mille tegevusalaks oleksid olnud samad küsimused, millega tegeldi omavaheliseski ringis. „Rõõmu ja kurbusega mäletan seda aega, kui meil mõlemal, Hueck'il ja minul, 1837. a. suvel Senff'i aias¹⁾ õitseva puu all selle seltsi esimene asutamismõte tekkis.“ Ja edasi: „Jürgenson oli meie sihtide jaoks üks hädatarvilik mees juba rahva ja tema keele põhjaliku tundmise tõttu. Teda oli raske, väga raske kaasa tõmmata. Suure täpsusega vaagis ta ülesande raskusi kasutada olevate jõudude vastu. Aga sellest silmapilgust peale, kui ta asjale oli võidetud, oli ta kogu ihu ja hingega meie mees.“ Nõnda meenutas Faehlmann 1849. a. Õpetatud Eesti Seltsi aastapäeva kõnes oma vara surnud sõpru ja seltsi asutamisaegu. Et need mehed samal ajal olid teadlikud ka 1819. a. asutatud „Eesti Õpetatud Seltsi“ olemasolust, selles ei ole kahtlust, pealegi kui uue koondise organiseerijate hulka kuulusid algusest peale näit. ka pastorid J. S. Boubrig ja C. H. C. Geheve, mehed, kes samal ajal olid ainult veel vaevaliselt hingitseva vana seltsi liikmed, esimene koguni üks selle asutajaid. Tegelikult siis noorem ja energilisem uus sugupõlv võttis üle vanema põlve ülesanded, avardas ühelt poolt seniseid tegevusaluseid kitsalt keeleküsimumuste pinnalt ka kirjanduse, ajaloo, maateaduse jt. aladele, kuna teiselt poolt tõmbas kaastöölise hulka ka laiemaid asjahuviliste ringkondi. Nimeks võeti aga vana organisatsiooni nimetus veidi muudetud kujul.

1837. a. sügisel, kui uue seltsi üldiste põhilauseste asjus kokku oli lepitud, tehti põhikirja detailsem väljatöötamine ja paragrahvidesse formuleerimine ülesandeks noorele õigusteaduskonna professorile Fr. G. v. Bungele. 25. nov. samal aastal

1) Prof. Senff'i maja ja aed asetsesid Tähe ja Tiigi tänava ühtimiskohas, seal, kust praegugi nn. Senff'i trepid alla Vallikraavi tänavale viivad.

saatis Hueck koostatud põhikirja koha peal elavaile asjaosalistele tutvumiseks ja arvamiste avaldamiseks, kuna asutamiskoosolek oli 8. detsembriks kindlaks määratud. Mõnesugustel põhjustel see aga lükkus järgneva, 1838. a. 18. jaanuarile (vkj.). Sel asutamiskoosolekul, mis peeti pastor Geheve korteris ja millest osa võttis peale eespool mainitute veel teisi, kokku 19 isikut, neist 9 väljastpoolt Tartut, võeti väheste muudatustega vastu Bunge poolt koostatud põhikiri. Õige varsti esitati see ülikooli kuraatori kaudu ka haridusministrile kinnitamiseks. Sama aasta märtsis saabus vastus, milles teatati, et vastavate seaduste kohaselt on niisuguse seltsi asutamine võimaldatud ainult ülikooli juurde ja et seltsil peaks olema tema liikmete hulgast valitav ning haridusministri poolt kinnitav esimees. Kinnitamiseks esitatud põhikirjas oli nimelt ainsa seltsi tegevust juhtiva isikuna ette nähtud ainult sekretär, kelleks asutamiskoosolekul valiti pastor Geheve. Aprillikuu koosolekul, millest osa võtsid ainult kohalikud liikmed, ühineti esialgselt ministri nõudmistega ja tehti põhikirjas vastavad parandused. Välisliikmete seisukoha hankimine muudatuste kohta võttis aga sügiseni aega, millal siis lõpuks põhikiri esitati teistkordselt kinnitamiseks ja mis toimuski 7. jaan. 1839. a.

Ja nõnda siis 18. jaanuaril peetud aastakoosolekul võidigi teatud rahuldustundega esimesele tegevusaastale tagasi vaadata: see oli andnud Õpetatud Eesti Seltsi edaspidisele tegevusele legaalse aluse. Samal aastakoosolekul liitus seltsiga muude hulgas ka Kreutzwald Võrust, mees, kelle kaasatötamine järgneva kahekümne aasta jooksul kujunes seltsile mitmeti tulemus- ja tähendusrikkaks. Tema nimega on ju seotud Õpetatud Eesti Seltsi varasema tegevusjärgu suurimaid saavutisi — „Kalevipoeg“. President Geheve ja sekretär Jürgensoni juhtimisel asuti aga esialgu lähemate töö-ülesannete jagamisele, päevakorras olid kõigepealt Jürgensoni kavad eesti keele sõnavara kogumiseks, edasi esimese rahvakeelse Baltimaade kaardi koostamine jm. kuna Kreutzwaldi sellitööks määrati Zschokke „Branntweinpest'i“ tõlkimine. Kõiki neid niihästi ligemaid päevavajadusi täitvaid kui ka aastakümneid pidevat ja pinevat tööd nõudvaid ülesandeid kandis laiaulatuslik programmiline juhtmõte, mis äsjakinnitatud põhikirjas oli ühteainsasse lausesse kokku võetud ja mis Õpetatud Eesti Seltsi eesmärgina on püsinud tänapäevani: — edendada teadmisi eesti rahva minevikust ja olevikust, keelest ja kirjandusest kui ka eestlaste asustatud maast.

M. Lepik.

Õpetatud Eesti Selts 1838—1938.

Ametliku registreerimise järele algas Selts vilgast tegevust ja seejuures on talle toeks kaks vaimuhiiglast, Seltsi algusaja tugisammast, asutaja Faehlmann ja Seltsi liige, eemal väikeses vaikeses Võrus asuv „tohter“ Friedrich Reinhold Kreutzwald. Meie teame, et nende kahe mehe vahel valitses väga tihe ja viljastav sõprus. Nüüd aga, nende omavahelise kirjavahetuse avaldamisega, näeme otseselt, kuid võrd Seltsi tegevus just neist kahest mehest sõltus ja kui sisukalt nad siin kaasa aitasid. Meie näeme ka, milliseid salasoove nad mõlgutasid ja Seltsi kaudu rahva kasuks teostada tahtsid. Paljud neist soovidest ei teostunud, sest kahest oli siiski vähe. Kui Faehlmann juba varem ringi käis kavatsusega, koguda ja välja anda Kalevipoja lugulaulu, siis leidis ta Kreutzwaldis ses suhtes suurejoonelise abimehe ja lõpuks peale Faehlmanni surma ka teostaja. Seltsi väljaannete sarjas „Toimetused“ („Verhandlungen“) ilmus „Kalevipoeg“ esmakordselt 1857.—1861. aastani, alustades oma võrratut osa eesti ärkamisaja ühiskonna vaimse iseteadvuse õhutamisel.

Aga needki olid Kreutzwaldi jt. kirjutatud üldkasulikud kalendrid ning raamatukesed rahvale, mida Selts oma tegevuse algul välja andis. Ühes sellega kerkis üles tarve väljaantava kirjanduse rahvale lähemaletoomiseks, selle jaotamise küsimus. Esmakordselt eesti raamatuturu jaoks võttis Selts üles raamatuladude teistesse linnadesse asutamise küsimuse. See teostatigi Tallinna, Võru, Rakvere, Kuressaare, Paide ja Pärnu suhtes, kuna Seltsi keskkopoo oli Tartus kaupmees Mylius'e juures. Ühtlasi andis Selts trüki välja kõigi Seltsi laos leiduvate eestikeelsete raamatute nimistu koos hindadega, seega esimese eestikeelse raamatute ärikataloogi.

1843. a. valiti Faehlmann Õpetatud Eesti Seltsi esimeheks, millisele kohale ta jäi kuni oma surmani a. 1850. Juba 1840. a. alus.

tas Selts oma „Toimetuste“ (Verhandlungen“) sarja väljaandmist, mis kestab tänaseni. Faehlmanni esimeheks olemise aeg oli Seltsile eriti intensiivne ja viljakas ajajärk, kus ka Kreutzwald agaralt kaasa löi. Sel ajastul ilmusid ka Faehlmanni väärtuslikud uurimused eesti keele alal Seltsi toimetustes, ja selgi alal sekundeeris talle Kreutzwald. Teistest tähelepanuväärivatest eesti keele, rahvaluude ja ajaloo uurijaist Seltsis tuleb mainida sel ajal vendi Hollmann'e, Fr. Kruse't ja teisi.

Faehlmanni surmaga lõppes Seltsi esimene, kui võiks öelda, eestilise juhtimise periood, kuid eestlased, viimastest eriti Kreutzwald, töötasid tulemusrikkalt Seltsis edasi. Seda tõendavad ka Seltsi väljaanded, mis 1861. a. peale saavad väärtuslikku lisa aastaraamatute („Sitzungsberichte“) sarja näol. Veel kuuekümnendate aastate algul toimub Õpetatud Eesti Seltsi kaudu katse eesti rahvakooli olukorra paremale järjele tõstmiseks, milleks korraldatakse rahvakoolide kohta ankeet. See huvitav ainek asub nüüd Seltsi arhiivis. Siiski, kui Selts oma esimese veerandsajandi juubelit võis pidada, näeme Seltsis laiuvat juba rohkem baltisakslikku vaimu ka tegevussuunas, mis nüüd otseselt rahvaga tegelevaist küsimustest pöördub enam ühekülgsemale ja rahva huvidest kaugenevale pinnale.

Sellega jääb Õpetatud Eesti Selts eemale otsesest võitlusest eesti rahva käärimisperioodil kuuekümnendail aastail enne laulupidu, laulupeost endast ja ka hilisematest üritustest, nagu Eesti Kirjameeste Selts, Aleksandri kooli asutamine ja teised.

Veidi hiljem, ja nähtavasti võrdlemisi vabameelse ja erapooletu kauaaegse Seltsi esimehe professor Leo Meyer'i mõjul (1869—1899) Selts katsus keskteed leida ja hoida edasi ühendust juhtivate eesti haritlastega. Selle suhteliselt erapooletu tegevuse tõttu näemegi Õpetatud Eesti Seltsis 19. sajandi viimasel veerandil aktiivselt kaasa töötavat ja oma töid Seltsi väljaannetes avaldavat toleaaegseid eesti rahvajuhte ja eesti asja kirglikke eestvõitlejaid dr. Jakob Hurta, dr. Mihkel Vesket, Jaan Jungi, dr. Oskar Kallast, dr. Karl August Hermannit ja lõpuks ka Villem Reimani ning Jaan Tõnissoni. Veske avaldab siin aruandeid oma uurimisteedekondadest, Reimani sulest ilmuvad aga tähtsad ajaloolised uurimused ja tema toimetatuna allikatepublikatsioonid (näiteks Rossihniuse tekstid ja Georg Mülleri jutlused).

Ettekande-koosolekute ja väljaannete avaldamise kõrval suundus Seltsi tegevus veel mitmele muulegi alale. Kõigepealt püüti luua Seltsi juurde teaduslik raamatukogu ja aastakümnete

C. H. Geheue,
Seltsi esimees 1838—1839.

jooksul koonduski siia suur hulk haruldasi trükiseid eesti keele ja ajaloo alalt. Praegugi on Seltsi raamatukogu Eesti Rahva Muuseumi Arhiivraamatukogu kõrval kõige rikkam vanemaist eestikeelseist trükistest, millistest mõned veel ainult uunikumina on Seltsil olemas. See vanem ja haruldasem osa Esticast deponeeriti Eesti aja algul Tartu Ülikooli Raamatukokku nende kasutamise hõlbustamiseks. Seltsi juurde tekkis suurem kogu muinasleide, osutades Seltsis valitsevale suurele arheoloogilisele huvile. Selle koguga liideti a. 1861 ülikooli arheoloogiline keskmuseum. Ka muid ajaloolisi esemeid koondus Seltsi, kuhu

tekkis Baltimaade kohta käivate piltide, jooniste, plaanide ja ülesvõtete ulatuslik kogu. See kogu on tähtis nii kunsti- ja kultuuri-ajaloo kui ka etnograafia seisukohalt.

Iseäranis rohkesti huvituti Seltsis, eriti esimestel aastakümnetel, eesti keele küsimustest ja Seltsi liikmete poolt kogutavad keelelised materjalid, nende poolt Seltsis peetud ettekanded ja keeleküsimumuste kohta käivad kirjad olid nii rikkalikud, et tuntud teadusemees, akadeemik F. J. Wiedemann võis Seltsi kogud endale alusmaterjaliks kasutada võtta, kui ta koostas meie keeleteaduse piibli, suure eesti-saksa sõnaraamatu — töö, mis on vältimatu praegugi igale eesti keele uurijale.

Aja jooksul kogunesid Seltsi arhiivi, mis nüüd juba iseene-
sest kujutab suurt kultuuriloolist väärtust, esiärkamisaja tege-
laste, nende hulgas Faehlmanni ja Kreutzwaldi, kirjadega ja muu
kirjavahetusega ka palju käsikirju. Need sisaldavad eesti rahva-
luulet, ajalugu, kirjandusajalugu ja keeleajaloolisi andmeid, olles
uurijate sagedaseks tutvumisobjektiks. Selts kavatses 19. sajandi
keskel luua ka veel erilist eraürikute-arhiivi, milleks taheti ostu,
kingituste ja päranduste teel koguda Seltsile meie mõisade ja
sugukondade arhiivides leiduvaid ajaloolise sisuga ürikuid. Kavatus
ei teostunud küll soovitud ulatuses, kuid siiski kogunes Seltsi
juurde suur pärgament- ja paberürikutekogu. Neist vanim on
aastast 1336. — Eriti rikkalikuks kujunes aga Seltsil vanade mün-
tide kogu. Peale muististe kogumise arendas Selts ka sel teel
tegevust, et oli väljaannete vahetuses teiste teaduslike seltsidega
kodu- ja välismaal.

Peaaegu ainsamaid teadusmehi, kes käesoleva sajandi algul
Seltsis silmapaistvamalt tegutses, oli professor Richard Haus-
mann. Ka temast ja võibolla veel paarist-kolmest oli vähe, et
Seltsi tegevust sakslaste õlgadel endisel kõrgusel hoida. Samal
ajal olid aga asutatud ja nõudsid nüüd juba kvalifitseeritumat
tööd, nõudsid innuga tegelevaid eesti haritlasi ja teadusmehi asu-
tused nagu Eesti Kirjanduse Selts, Eesti Rahva Muuseum ja
teised. Sinna andsidki eestlased oma peamise jõu; seejuures
nende asutuste ülesanded katsid osalt Õpetatud Eesti Seltsi omi
ja vähendasid tema tegevuseraadiust.

Peale Eesti iseseisvumist ärkas oma mõneaastasest letargi-
lisest unest peagi ka Õpetatud Eesti Selts, uuesti ellu äratatuna
tolleaegse Eesti ülikooli kuraatori Peeter Põllu poolt. Kuigi siin
esialgu veel sakslastest liikmeskond tegutses, olid olukorrad ja
suhtumised juba teised, ka Seltsi saksa soost või sinna poole kal-

duvad tegelased olid juba teissuguse koolituse ja suhtumisega. Löövad kaasa ka üksikud eesti noored õpetlased ning nendega koos Tartu ülikooli mõned õppejõud (professorid M. Vasmer, W. Wiget, A. M. Tallgren, A. R. Cederberg, L. Kettunen jt.). Esialgu arhivaar A. Hasselblatt'i ja praost A. Westrén-Doll'i, hiljem prof. W. Anderson'i esimeheks olles jätkatakse Seltsi väljaandeid, asutatakse juurde uus sari „Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaade“ (1922. a.).

Nüüd hakkab Seltsi liikmeskond kasvama peamiselt eestlastest liikmete arvel ja 1928. a. tõstab Seltsi ammune liige prof. H. Koppel eesti keele Seltsi asjaajamisekeeleks võtmise küsimuse, mis ka osaliselt läbi viiakse. 1929. a. näitab järjest selgemalt, milline suur enamus on Seltsis eestlastel, ja sama aasta lõpul toimub rahulikult Seltsi siseelus see iseendastmõistetavalt küpsenud muudatus, et Seltsi juhtimine juhatuse näol läheb täielikult eestlaste kätte.

Uue esimehe professor dr. phil. Julius Mark'i innukal juhtimisel võis Seltsi tegevus peagi laieneda. Pandi alus kahele uuele väljaannete-sarjale, „Eritoimetused“ ja eestikeelsed „Kirjad“, laiendati väljaannete-vahetust välis- ja kodumaaga, võeti põhjalikumale korraldamisele Seltsi kogud, loodi kindlam alus Seltsi majandamisele, asuti stipendiumisummade avaramale jaotamisele uurimistarbeks jne. Selles töös läi kaasa rida eesti noori ja vanemaid teadlasi (prof. J. Köpp, prof. J. Mägiste, dr. O. Loo-rits, prof. H. Moora jt.). 1936. a. peale on Seltsi esimeheks prof. H. Moora. 1937. aastal muudeti Seltsi põhikirja selles suunas, et Seltsi liikmeskond teadusliku kvalifikatsiooni alusel jaguneb tegev-, au-, kirjavahetaja- ja lihtliikmeiks. Samuti on Seltsi juures toetaja-liikmete instituut.

Selts oma saja-aastase tegevuse jooksul on andnud välja teo-
seid kokku üle 25000 trükilehekülje, neist „Toimetusi“ 28 köidet, „Aastaraamatuid“ 68 köidet, „Eesti filoloogia ja ajaloo aastaülevaateid“ 7 köidet, „Eritoimetusi“ 2 köidet, „Kirju“ 4 köidet, ja lisaks üksikteoseid. Eesti iseseisvuse 19 aasta jooksul on välja antud 30 köidet umbes 8839 trükileheküljega. See üksi juba näitab Seltsi viimase ajajärgu elavat tegevust. Mitmed neist töödest on kapitaalsed uurimused või teisel viisil suure tähtsuse omandanud. Seltsi tegevuses märkimisväärselt tähtis osa on langenud teaduslike tööde kirjastamisele. Seltsi tegevusest alade kaupa antakse järgnevas üksikasjalikumad ülevaated.

Õpetatud Eesti Selts on aastakümnete kaupa olnud ainsaks

eesti rahvuslike teaduste arendamise keskuseks, nii vaimse kui ainelise ku tuuri mälestusmärkide kogujaks, säilitajaks ja võimaluste piires ka nende kriitiliseks läbitöötajaks ning töötulemuste trükis-avaldatajaks. Viimaseil aastakümneil, kus meil on tekkinud terve rida erialaliste ülesannetega organisatsioonide ja asutusi, kes osalt Seltsi ülesandeid ühel või teisel alal on oma eriülesandeks võtnud, ei ole Õpetatud Eesti Seltsil olnud tarvidust enam endisel määral oma tähelepanu materjalide kogumisele pühendada. Seda enam on aga esikohale kerkinud uurimistöö üldise toetamise, materjalide läbitöötamise ja trükis-avaldamise ülesanded.

Selles tegevuses on Seltsi Eesti iseseisvuse ajal toetanud väga heasoovlikult riik Kultuurkapitalist antava igaaastase järjekindla ja väga olulise toetuse näol. Riigihoidja K. Päts on viimastel aastatel Seltsi tegevust heldelt ja mõjuvalt toetanud, samuti ka Tartu Ülikool. Kuid eesti rahvuslike teaduste kiire arenemisega ja järjest tõusvate uute eluliste küsimuste uurimisealustena üleskerkimisega soovib Õpetatud Eesti Selts veel rohkem rõhutada muu tegevuse kõrval meie uurijaskonna abistamist tööstipendiumitega ja toetustega uurimisreisude teostamiseks. Selleks on Õpetatud Eesti Selts algatanud eesti rahvuslike teaduste uurimiskapitali soetamist, et selle kapitali protsentidest teostada eelmainitud ülesannet. Kapitali asutamiseks on andnud soodsa momendi Seltsi saja-aastane tähtpäev.

Eelkirjeldatud tegevusele ja olukordadele tagasi vaadates võib Selts tähistada meie ajaloos erakordset ja tähtsat juubelit. See sündmus ei jää ainult väliseks pidupäevaks. Käesolev juubel toob endaga kaasa meie rahvuslike teaduste arendamise alal uue etapi. Õpetatud Eesti Seltsile jäävad tema vanad ülesanded, kuid need on nüüd konkretiseeritud ja lähemalt märgitud tege-likkude ülesannetega. Aga eesti rahvuslike teaduste arendamise ühe alusena jätkab Selts oma sihtide taotlemist. Õpetatud Eesti Selts on üheks tõenduseks eesti teadusliku kultuurielu kestvusest. On tähtis, et ka edaspidi kõik eesti kultuuri sõbrad nii aineliselt kui vaimselt toetaksid Faehlmanni ja Kreutzwaldi pärandust. Tema ümber peab ka tulevikus koonduma meie aktiivne teadlastepõlv. Õpetatud Eesti Selts kui ka ta ülesanded osaliselt pärinud uued asutused soovivad ühendada rahulikuks ülesehitavaks koostööks eesti kultuuri alal kõik meie rahvuslikult mõtle-va ja teaduslikult teguvõimad isikud.

O. Liiv.

Fr. R. Kreutzwald,
Seltsi innukamaid kaastöölisi.

Keeleteadus.

Keeleküsimused on ÕES-is algusest peale olnud tähtsal, et mitte öelda esikohal. Suhteliselt vahest kõige rohkem muret on teinud Seltsile eesti-saksa sõnaraamat, mida aga omal jõul ja nõul ei suudetud välja anda. Alles W i e d e m a n n lahendas selle ülesande Vene Teaduste Akadeemia volitusel, kusjuures tal ometi oli palju kasu Seltsis talletatud käsikirjalisest ainekust. Vanim sõnastik Seltsi arhiivis pärineb umbes 18. saj. alust (H. V e s t r i n g'i [1663—1749] „Lexicon Esthonicum-Germanicum“), mida H u p e l oma sõnaraamatu koostamisel heade tulemustega kasutas, mis aga Seltsi omandiks sai alles a-l 1894, nii et see Wiedemannile nähtavasti oli kättesaamatu. Edasi leidub Seltsi arhiivis sõnaloendeid 18. sajandist. Samuti väärivad tähelepanu Hupeli sõnaraamatu täiendatud ja parandatud eksemplarid, mis Seltsile anne-

tati Seltsi leksikaalsete huvidega agaramate liikmete poolt. 100 a. eest oli siis Hupel samasugune alus nagu Wiedemann moodsal murdekogumisel. — Saksa-eestigi sõnaraamatuga ei o'nud Seltsil paremat õnne — seegi jäi välja andmata. — Selts ei ole üritanudki mingi sünonüümide- või ideoloogilise sõnaraamatu väljaandmist, kuigi juba Rosenplänter selleks omal ajal eeltöid tegi. Seltsi liikmete ja pooldajate poolt koostati ja annetati Seltsile terve rida erialalisi sõnaloendeid. Nii saadi Kreutzwald'ilt kehaosa-nimede ja Nock's'ilt piiblis esinevate taimenimede loetelu.

Korduvalt on Seltsis juttu olnud üldkeeleteaduslikest küsimusist, eesti rahva ajaloo mõjust tema keelele jne. A-l 1841 pidas Boubrig Seltsis ettekande teemal: „Kas eestlane on toores?“ Tema lõppjärelendus on: „Et eestlasel selle mõiste õietine tähistus puudub, siis puudub ka toorus ise.“

Eesti foneetika küsimusi on aruteldud paljudel puhkudel. Näit. on palatalisatsioonist kõneldud Faehlmann ja Veske, rõhuküsimusist Wiedemann. J. Hurtt jälle esitas Seltsile käsikirja „Onomatopoeetica Estonica“, mis käsitleb tema kodukihelkonna Põlva deskriptiivseid-onomatopoeetilisi sõnu, nimelt verbe. — Õigekirjutusküsimusi on eriti Seltsi a'gusaegadel käsitletud silmatorkava innuga. A-l 1841 moodustati eri komisjon eesti ortograafia „läbivaatamiseks ja kindlakstegemiseks“. Õigekirjutusküsimustest on Seltsi Toimetuste sarjas kirjutanud ms. Faehlmann. 1864-ndal a-l avaldas Selts J. Hurda koostatud „Lühikese õpetuse õigest kirjutamisest parandatud viisi“, sellega mõjuvalt kaasa aidates uue kirjaviisi läbiviimiseks. — Eesti fleksiooni küsimustega tegeles omal ajal eriti Faehlmann, süntaksi alal on Seltsi poolt avaldatud töödest tähelepanuväärivaim J. Hurda kirjutis *ehk* ja *või* kohta.

Eesti murretest on Seltsis kõneldud juba selle tekkimisest peale. Vaidlustel ortograafiaküsimuste üle oli iga sõnavõtja loomulikult lähtekohaks temale tuntud murre. Keelegeograafilisile küsimustele juhtis tähelepanu Faehlmann. Hiljem oli Seltsi tähtsamaks murdeuurijaks M. Veske. Murdetekstide avaldamiseni on Selts jõudnud alles kõige viimasel ajal, andes välja valimiku V. Niilus'e kogutud leivu ehk koiva murde tekstide. Huvi pärast mainitagu siinkohal, et Rosenplänter omal ajal kavatses avaldada murdenäidete-tekstide kogu. Võrreldavaiks tekstideks, mis pidi esitatama võimalikult enamais murdeis, olid tal mõeldud tähendamissõnad külvajast ja ärakadunud pojast evangeeliumist.

Hoopis kaalukam on olnud Seltsi töö eesti vana kirjakeele

allikate üldsusele kättesaadavaks tegemise alal. Seltsi kirjastusel on ilmunud G. Müller'i jutlused ja Rossi h n n i u s'e lõuna-eesti katekism, muist lühemaist tekstidest kõnelemata.

Seltsi algusaegadel ms. veel kaaluti eesti keele sobivust luule- ja laulukeeleks ning demonstreeriti üht muusikale-seatud eesti oodi asklepiadese mõõdus. Samuti analüüsi varem tegelikku keelt, kirjandusteoste ortograafiat ja tõlkimisel juhtunud vääratasi.

Läänemere-soome keelte uurimise alal on eriti huvitav mainida kokkupuuteid soome uurijatega. Nii külastasid Seltsi E. L ö n n r o t ja A. A h l q v i s t. Esimesel neist lubati kasutada Seltsi kogusid tema soome sõnaraamatu eeltöödeks, teine pidas 1851. aastal kõne vadjalastest, kelle keelt ta pidas lähemaks eestile kui soomele. Viimasel ajal on vadja keele uurimise alal rõõmustavalt aktiivne olnud P. A r i s t e, kes on avaldanud vadja keelenäiteid kui ka vanimad sõnaloendid. Kreevinitest andis ÖES-is aru Wiedemann, liivlasist taas on Seltsi koosolekuil korduvalt juttu olnud. Läänemere-soome *on*-abiverbist on ilmunud eeskujulikult põhjalik uurimus J. M a r g i l t. Viimane on ka pidanud Seltsis rea väärtuslikke ettekandeid võrdleva soome-ugri resp. uurali keeleteaduse alalt. Rasket, kuid tähtsat indo-euroopa ja soome-ugri algsuguluse küsimust käsitles algatavalt pikemas uurimuses N. A n d e r s o n. K. A. H e r m a n n on kõnelnud eesti ja soome keele sugulusest mandžu, tunguusi, türgi, hiina jt. keeltega.

Muidugi on olnud arutusel ka laensõnade-küsimused. Tähtsam Seltsi publikatsioon sel alal on W. S c h l ü t e r'i kirjutis saksa keele mõjust eesti keelele. Hiljem on W. W i g e t huvivääratavalt tegelnud germaani laenude küsimusega. Germaani keeltest on arusaadavalt kõige rohkem olnud juttu balti-saksa keelest, üksvahe kavatseti välja anda ka balti-saksa keele sõnaraamatut, millest siiski asja ei saanud. Muu seas on korduvalt aruteldud ka sõnade „estnisch“ ja „Estland“ ortograafiat ning leitud olevat õige kirjutada nii, nagu siin näidatud. Muid indo-euroopa keeli peale germaani keelte on käsiteldud hoopis vähe, ka läti keelt peaaegu üldse mitte. Puudutatud on türgi ja mitmesuguseid kahtlase kuuluvusega keeli, näit. sküüdi, tšuudi ja uue-omal ajal eriti kurelaste keelt.

Kohanimedede kogumisele on Selts palju huvi osutanud. Seltsi omad kogud küll ei ole kuigi suured ega täielikud, ent neilgi on oma eriväärtus võrreldes uuemate süsteemiliste kogudega. Koha-

nimedest on Seltsis palju vaieldud ja kirjutatud. Põikim selle ala kirjutas W. Schlüteri oma Liber Census Daniae eesti kohanimede kohta. Kõige rohkem peamurdmist aga on põhjustanud vere-lõpulised kohanimed. Seda lõppu nimelt võib eesti ja sugulaskeeltest mitut viisi tuletada, lisaks sellele on selle saksa vastet *-fer* mõnelt poolt peetud algupärasemaks. Peale kohanimed on käsitletud muidki pärisnimesid, eriti rahvanimesid, kõigepealt küll eestlaste mitmeid nimetusi. Lõpuks on Seltsis aruteldud ka mitmesuguseid pealkirju (inskriptsioone), eesti- kui ka muukeelseid.

Kokkuvõtteks võib ütelda, et Seltsi 100-a-ne töö keelepõllul ei jäta oma laiuselt palju soovida, algatust on olnud rohkesti. Kus võib nentida süvenemise puudulikkust, seal see seletub eeskätt vastavate jõudude ja võimaluste puudumisega.

A. R a u n.

Kirjandus.

Kirjandusele oli teiste teadusalade kõrval ÕES-i asutamisel selle põhikirjas õige tähtis koht ette nähtud ja võib märkida, et Seltsi algusaastakümneil just seda ala ongi õige virgalt viljeldud, kuna hilisem aeg jääb ses mõttes kaugele maha. Algusest peale hargnes Seltsi tegevus sel alal kahte, kirjanduse produtseerimise ja uurimise suunda. Tuleb fähendada, et esimesel, s. o. kirjanduse produtseerimise ja sellega ühenduses ka väljaandmise ning rahva hulka levitamise alal on tehtud oma aja kohta küllaltki viljakat tööd. Nõnda juba Seltsi esimestel tegevusaastatel, arvestades tolleaegse rahvakirjanduse suhtelist vähesust ja võrdlemisi madalat taset, otsustati Seltsi algatusel välja anda mõningaid rahvalikke raamatuid. Need olid oma sisult osalt algupärased, osalt tõlked (Fr. R. Kreutzwaldi „Viinakatk“, „Sipelgas I“ jt.). Suurema leviku ja pidevama ilmumise omandas aga Seltsi poolt 1840—1865 väljaantud „Marahwa Kalender“, mille jutulisa sisaldas mitmesuguseid praktilisi kui ka ilukirjandusliku sisuga palasid. Autoreiks olid Faehlmann, Kreutzwald, N. Mühlberg, Fr. Heller, hilisemal aastail K. Körber, C. Reinthal jt. Sellega ühenduses võiks mainida ka teise perioodilise väljaande, maarahvale määratud ajalehe või ajakirja väljaandmise kavatsust. See kavatsus askeldas Seltsi juhtivate isikute mõtteid 1840. a. alates enam kui tervelt veerandsaja aasta kestes.

Seltsi kogude asukoht 1861—1921, Ülikooli majas, Rüütli t. ja Suureturu nurgal,

Mitmesuguste, osalt väliste, osalt sisemiste takistuste tõttu, millest olulisemad olid ühelt poolt tarvilise hulga tööjõudude ja kapitali puudus, teiselt poolt aga ka ühiskondlikkude sündmuste ja tsensorite keelu tõttu, jäi ajalehe väljaandmine ometi teostamata.

Teine suurem ja läinud sajandi teisel poolel oma mõju poolest kaugelt suurema tähtsusega kui ükski teine Seltsi varasema ajajärgu üritustest, nimelt sangareepos „Kalevipoja“ väljaandmine, viidi kõigi takistuste kiuste ometi lõpule. Selle sünnisõnad lausuti küll juba 1839. a., kuid enne selle teostamiseni jõudmist suri selle loodetud autor Faehlmann. Alles pärast tema surma 1850. a. leiti selle idee teostaja Kreutzwaldis, kes selle lõppeks kümneaastase töö järele lõpule viis (ilm. 1857—1861, vt. lähemalt A. Annist, „Kalevipoja“ saamislugu, Tartu 1936). Jättes siinkohal kõrvale selle tähtteose järelmõju jälgimise kogu meie kul-

tuurilisele arengule, olgu märgitud ainult, et selle teose ilmumine kõrvuti saksakeelse tõlkega ÕES-i väljaandes (Verh. IV—V) võimaldas talle kaugelt suurema leviku kui ühelegi teise eestikeelsele teosele Lääne-Euroopas, kuhu Selts teda saatis kõigepealt väljaannete-vahetuse alusel.

Kirjanduse uurimise alal võib Selts oma teeneks lugeda esmajoones esimese deskriptiivse ja kokkuvõtliku eesti kirjandusajaloo avaldamist, mille autoriks oli ÕES-i esimene sekretär, seminariinspektor ja ülikooli eesti keele lektor D. H. Jürgenson (Kurze Geschichte der ehstnischen Literatur. Verh. I [1843—1844], 2—3). Seltsi esimese aastakümne kestes toimunud töö hulgas ei saa märkimata jätta ka katoliikliku vastureformatsiooni kirjanduse sugemete avastamist meie kirjandusajaloolisele teadvusele. Seltsi agara kaastöölise ja pärastise esimehe, saksastunud itaallase G. M. Santo sulest on pärit sellekohane põhjanev kirjutis (ilm. 1848, Verh. II, 2), mille andmestikule järgnevad üheksa aastakümnet on võrdlemisi vähe uut juurde lisanud. Seejuures on ometi loota, et just kõige lähemal ajal, kui mitte juba päevadel, ka sesse küsimusse mõnesugust lisavalgust tuuakse. Samuti seni asendamata tähtsusega on Kreutzwaldi biograafiline visand ÕES-i asutamismõtte algatajast ja kogu tema edaspidisele tegevusele suunamäärast, Faehlmannist (Dr. Fr. R. Fählmann's Leben. Verh. II [1832], 4).

Edasi on märkimisväärsed uurimused, mis käsitlevad „Kalevipojaga“ ja tema saamislooga seoses olevaid küsimusi (G. Blumberg, Quellen und Realien des Kalewipoeg, Verh. V [1869], 4 ja L. Schroeder, Zur Entstehungsgeschichte des Kalewipoeg. Verh. XVI [1891], 1). Läänud sajandi viimasest aastakümnest väärivad praegugi tähelepanu W. Reimani eesti vanema kirjanduse mälestusmärkide publikatsioonid Seltsi toimetustes (G. Mülleri jutlused, J. Rossihniuse katekism. jm., Verh. XV, XIX ja XX) ja Piibli eesti keelde tõlkimise algusaegu valgustavad kirjutised Seltsi aastaraamatuis (näit. Sitzungsberichte 1892, 1894 ja 1900).

Seltsi väljaandis ilmunud ulatuslikumate uurimuste kõrval kogu vanema tegevusjärgu kestes on koosolekuil peetud ettekan-
deis käsitletud kirjanduslikke küsimusi kord tihedamini, kord harvemini, mis olenes sellest, kas vastava huviga isikuid Seltsi aktiivses liikmeskonnas leidis või mitte. Ainult iseseisvuse-aegses tegevuses on näha ses suhtes tagasiminekut, mis on tingitud

vastavate erialaliste organisatsioonide (E. Kirj. Seltsi, E. Kirjanik-
kude Liidu jt.) ja nende väljaannete ümber koondunud tegevus-
sest. ÕES-i viimaste aastate väljaandeist kuulub käsitletavasse
valdkonda siiski „Faehlmanni ja Kreutzwaldi kirjavahetus“ (ilm.
1936).

M. L e p i k.

Rahvaluule.

Eesti rahvaluule-ainestiku kogumine ulatub juba rootsiaeg-
seisse kultuurialgatustesse, kuid sel ajal kirjutati rahva pärimus-
teateid üles ainult keelelise huviga või võideldes ebaus-
vastu. Alles 18. sajandi lõpul kajastub meil nõrgalt ka vara-
romantismi uudseid rahvaluule-harrastusi, mille sihiks oli peami-
selt rahvalauludest otsida primitiivluule jõulist tundeelu ja sisu-
list originaalsust. Ja uuesti 19. sajandi algusveerandil hindavad
vanemad estofiilid (J. H. Rosenplänter, A. F. Knüpffer, O. W. Ma-
sing) ratsionalistidena rahvaluulet eeskätt keelelise näitemater-
jalina.

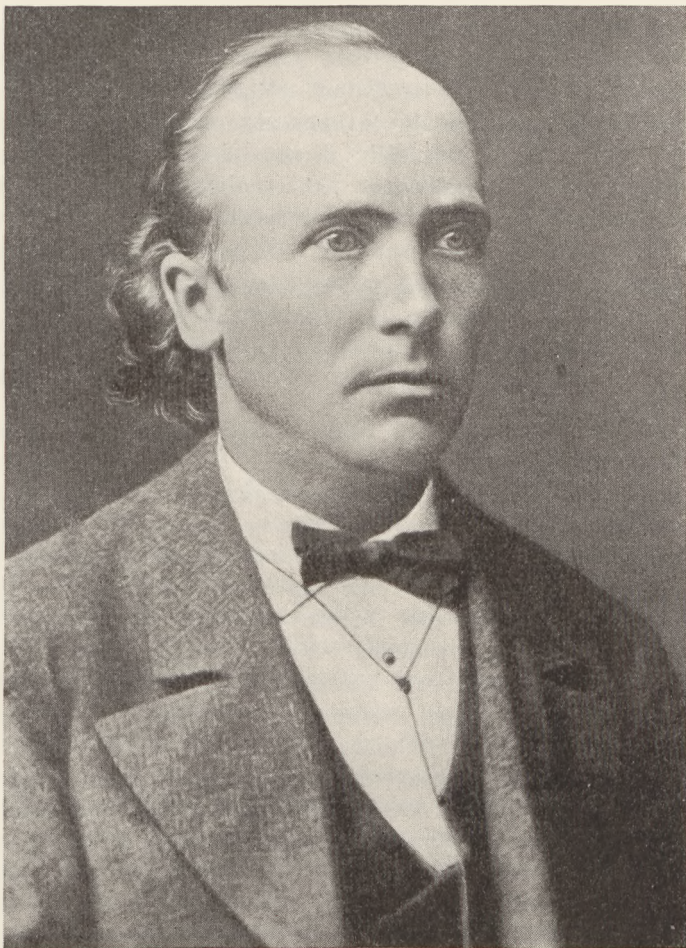
Alles estofiilide noorema generatsiooni liikmed (F. R. Faehl-
mann, F. R. Kreutzwald, G. Schultz-Bertram, H. Neus jt.) oska-
vad kõrgromantismi õpilastena hinnata rahvaluule kunstilist
ja teaduslikku iseväärtust ning lisaks tunnetavad ka
selle suure tähenduse rahvusliku iseteadvuse äratamisel. Neis
suundades juhitud harrastused langevad suurel määral kokku ka
Õpetatud Eesti Seltsi tegevusega, peamiselt ajavahemi-
kus 1840—1860. Teadliku rahvusluse programmiga varustatud
luuletajad-õpetlased jälgivad hoolikalt rahva saagasiid, vägilas-
lugusid, mütoloogiat ja eepilisi laule, et saadud killukeste abil
asuda kunagise oletatava „kangelaseepose“ rekonstrueerimisele.
Kui saadud ained ei ole küllaldased, siis asutakse julgelt „puudu-
vate osade“ tuletamisele, mis annab vähe teaduslikke tulemusi,
kuid seda enam väärtuslikku kunstiloomingut, millel ka on era-
kordselt suur tähendus eesti rahvusliku mõtte äratamisel. Mai-
nitagu Faehlmanni rahvusvaheliselt tähelepanu leidnud müüte,
Kreutzwaldi huvitavaid rahvalaulude ja muinasjuttude ümbertöö-
tusi ning lõpuks ärkamisaja suurteost „Kalevipoega“ ennast. Sel
ajajärgul on ÕES-i tegelastel muuseas tihe side Soomega, kust
saadakse rohkesti eeskuju ja õhutamist, eriti Lönnroti samasuuna-

lisest tegevusest. Viimane käis ka isiklikult Eestis, puutudes siin kokku peamiselt ÕES-i tegelastega.

Kuid rahvusromantiline suund ei olnud ÕES-is ainumaksev, kuigi Faehlmann'i ja Kreutzwald'i isikliku aktiivsuse tõttu domineeriv. Seltsi algusest peale ja eriti 1850-ndail aastail püsib osa liikmeid rahvaluule-harrastustes ainult teaduslikul seisukohal, saavutades küll üsna vähe tulemusi. Materjali kogujatena ja tutvustajatena väärivad neist nimetamist K. Körber, J. S. Boubrig, C. Reinthal, H. J. Jannau, J. v. Sievers ja mõned teised. Sel ajajärgul suudetakse Seltsi arhiivile päästa ka A. F. Knüpffer'i, J. H. Rosenplänter'i jt. vanemate estofiilide rahvaluule-käsikirju, mis sisaldavad rohkesti rahvalaule ja muinasjutte, mida Selts pole kogu oma tegevusaja kestel suutnud ületada arvuliselt ega sisulise väärtuse poolest. Suur osa aga Kreutzwald'i, Schultz-Bertram'i, Lagos'e jt. rahvaluulelistest ülestähendustest väärivad oma fantaasia- ja rahvustunde-paisutustes ainult kultuurilooliselt, väga vähe folkloristlikult tähelepanu.

Teise perioodi ÕES-i rahvaluuleharrastustes moodustab ajavahemik 1860-ndaist aastaist sajandi lõpuni. Siis teotsevad folkloori viljeldamisel juhtivas osas juba eriharidusega eestlased, kes on ühtlasi rahvusliku ärkamisaja tähtsamad tegelased. Sakslastest refereerivad ja kirjutavad rahvaluulest veel L. Stieda, G. Blumberg, W. Schlüter, F. Amelung, C. Mickwitz, A. Hasselblatt jt. Suurema agarusega teotsevad L. Meyer ja L. v. Schroeder, kes avastavad rohkesti võrdlusjooni indo-euroopa ja soome-ugri rahvaste folklooris. Schroeder'i uurimus „Die Hochzeitsbräuche der Esten und einiger anderer finnisch-ugrischer Völkerschaften“ (ilm. Verh. XIII, 1888) omab teaduslikku väärtust tänapäevalgi. Need teadlased tutvustavad Seltsi liikmeile ka rohkesti välismaisi folkloristlikke uurimusi ja avastavad eesti rahvaluule allikaid väliskirjanduses. Eraldi väärib mainimist ka J. B. Holzmayer'i sisuka ja enamasti usaldatava „Osiliana“ ilmumine ÕES-i väljaandes (Verh. VII, 2, 1873), kuigi autor ise ei olnud lähemalt seotud Seltsi tegevusega. Samuti on ÕES-iga osalist ühendust pidanud F. J. Wiedemann.

Nagu öeldud, sel ajajärgul harrastavad ÕES-is rahvaluulet peamiselt eestlased, kellest silmapaistvamad J. Hurt, M. Veske, J. Jung, M. Lipp, K. A. Hermann, O. Kallas ja V. Reiman. Eriti rohkesti on rahvaluulest refereerinud ja Seltsi väljaandeis kirjutanud dr. M. Veske, kelle laialdased isiklikud materjalid ja tähelepanekud on väärtuslikud tänapäevalgi. Ka Hurda kirjutised ja

J. Hurt,

Seltsi silmapaistvamaid kaastöölisi keele ja rahvaluule alal.

materjalikogud ÕES-i väljaandeks väärivad tähelepanu, kuigi need kuuluvad tema noorepõlve-harrastuste hulka. Eesti Kirjameeste Seltsi asutamisest ja eriti 1880-ndaist aastaist alates Hurda tegevus iseseisvustus aina rohkem ja jäi lõpuks täiesti kõrvale ÕES-ist. — Omast ajast ei kerki kõrgemale K. A. Hermann'i rahvaviiside korjamise ja uurimise katsed ÕES-is, samuti M. Lipu soome rahvaluuleteaduse tutvustamised, J. Jungi ebakriitilised saagade-

seletused jne. Seltsi väljaandis avaldab O. Kallas 80 väärtuslikku lutsilaste muinasjuttu (Verh. XX, 2, 1900) ja rahvateadusliku ülevaate „Die Krasnyjer Esten“ (Verh. XXI, 2, 1904). Üldiselt kaldub aga eesti rahvaluule kogumine sel ajajärgul üksikute eestlaste (Hurt, Eisen jt.) kätte ja uurimises saavutavad suuremaid tagajärgi Soome teadlased. ÕES-i ulatub neist saavutustest üsna väheselt, mõnikord ainult arvustavat või tutvustavat vastukaja.

1900.—1920. aastail tegeldakse ÕES-is rahvaluulega üsna väheselt, kuna see on saanud eestlaste endi harrastusalaks väljaspool ÕES-i. Ainult A. Westrén-Doll, W. Schlüter jt. peatuvad vahetevahel nende küsimuste juures.

Suurem muudatus sünnib Eesti riikliku iseseisvuse saabumisega ja rahvusliku ülikooli loomisega. Eriaineks tunnustatud rahvaluulel puudub eriorganisatsioon teadusliku uurimistöö jaoks ja loomulikult sobib selleks ÕES. Nõnda alustab ÕES-is hoogsalt folkloristlikku tegevust prof. W. Anderson, kelle esimeseks tähtsamaks algatuseks on lastelaulude kogumine Seltsi ja Eesti Rahva Muuseumi abil, milline töö järjest kasvades on tõusnud eesti rahvaluule suursaavutuste hulka. Ka refereerib Anderson sagedasti ÕES-is rahvaluulelistest küsimustest ja avaldab väljaandis suure väärtusega uurimusi (mainitagu eeskätt „Die Universität Dorpat in der estnischen Volksüberlieferung“ — Sb. 1928 ja „Das Lied von den zwei Königskindern in der estnischen Volksüberlieferung“ — Verh. XXVI, 1932). Ka teisi ülikooli õppejõude on ÕES-is tegutsemas rahvaluule alal (L. Kettunen, J. Mark, M. J. Eisen, O. Loorits, P. Ariste jt.). Erilise agarusega töötab dr. O. Loorits, kes peab Seltsis sagedasti ettekandeid ja avaldab väljaandis kaalukaid uurimusi („Der norddeutsche Klabauteermann im Ostbaltikum“ — Sb. 1929, „Das Märchen vom gestohlenen Donnerinstrument bei den Esten“ — Sb. 1930, „Das misshandelte und sich rächende Feuer“ — Sb. 1932 ja rida teisi kirjutisi). Tema mahukat liivi rahvalaulude väljaannet (Verh. XXVIII, 1936) võib nimetada ÕES-i rahvaluule-harrastuste tippsaavutuseks. O. Looritsa toimetusel ja lähemas ühenduses Eesti Rahvaluule Arhiiviga on ÕES-i Kirjade I ja III köitena ilmunud rahvaluuleteaduslikud koguteosed „Vanavara vallast“ (1932) ja „Kalevite mailt“ (1935). Need sisaldavad suure hulga lühemaid uurimusi vanemate ja nooremate folkloristide sulest. Need, peamiselt viimase kümne aasta kestel teostunud saavutused ÕES-is on eesti rahva-

luuleteadust üsna laialdaselt ja väärικalt tutvustanud ka välismaadel.

Eraldi väärib mainimist ka ÕES-i bibliograafiliste aastaülevaadete rahvaluule-osa (koostanud W. Anderson ja O. Loorits), mis on eriti kasutamist leidnud väljaspool Eestit.

ÕES-i rahvaluulekogu on deponeeritud Eesti Rahvaluule Arhiivi. Kuigi see arvuliselt tervest eesti rahvaluule-ainestikust moodustab üsna väikese osa, sisaldab see ometi vanemat materjali ja on eriti rahvalaulude poolest ka sisuliselt kõrgeväärtuslik. Samuti pakuvad ÕES-i vanemad väljaanded tänapäevasele rahvaluule-uurimisele rikkalikult abimaterjali, kuna uuemad uurimused esindavad sama teadusala kõrgemaid saavutusi.

R. P õ l d m ä e.

Etnograafia.

I. 1838—1893. Juba Seltsi algusaastaist peale tuntakse siin elavat huvi ka etnograafiliste küsimuste vastu. Peamiseks huviobjektiks on muidugi kohalik eestlaste rahvakultuur, kuid juba 1844 kerkivad Seltsi huvipiirkonda ka kohalikud rootslased ja 1865. a. võetakse töökavasse ka eesti asunduste uurimine.

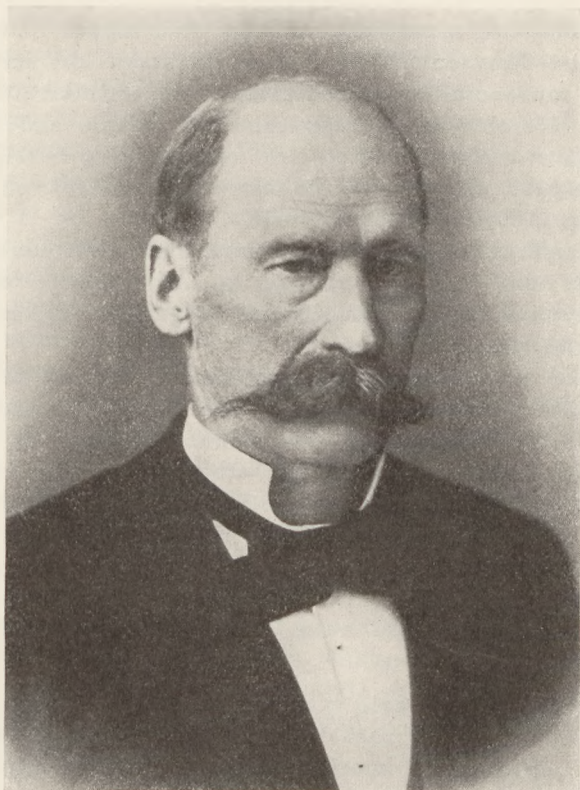
Materjali kogumisel eelistatakse alguses ankeetide süsteemi, mis meie „kodu-uurijatel“ (A. W. Hupel jt.) juba XVIII saj. lõpust oli olnud tarvitusel. Nii koostab kunstnik L. v. Maydell juba 1840. a. illustreeritud küsimuskava eesti rahvarõivaste kohta, mis saadetakse laiali pastoritele ja teistele maal asuvatele häritlastele. Edasi järgnevad küsimused põllunduse (1844), ehituste ja külaplaanide (1865), lõikusekommete (1866), hobusepeakuju-liste unkalaudade (1893) jm. kohta. Sel teel saadakse kokku peamiselt jooniseid, plaane ja kirjeldusi, mis asetatakse Seltsi arhiivi. 1863. a. otsustatakse asuda ka süstemaatilisele eesti rahvarõivaste päevapildistamisele.

Selle kõrval asub Selts, esimesena meie maal, ka etnograafiliste esemete kogumisele. Juba 1844. a. otsustatakse asutada „täielik eesti rahvarõivaste kogu“, milline kavatsus osutub asja uudsuse tõttu ometi enneaegseks. Olid ju tol ajal Lääne- ja Põhja-Euroopaski kodumaised etnograafilised kogud väga tagasihoidlikud. Üksikuid esemeid saab Selts peamiselt kingituste teel ja 1893. a. lõpuks, s. o. 55 a. kestel, on neid kogunenud kõigest 90 numbrit. Märksa suurem, nimelt 285 numbrit, on samal ajal Seltsi saak võõrrahvaste etnograafia alalt. Suuremad kogud on

Pihkva kub. venelasilt ja Kovno ning Minski kub. leedulasilt, kuid üksikuid saadetisi on kaugemaltki, näit. Aleuutide saartelt, Nukahivast, Hiinast jm., enamasti kaasa toodud Seltsi liikmete poolt matkamälestusina.

Suurima osatähtsuse selle ajastu etnograafilises tegevuses omavad arvuliselt vahest ettekanDED, mida kõnealusel perioodil on peetud ümmarguselt 100, arvestamata lühemaid sõnavõtte juurdesaadud esemete demonstreerimisel jm. Ligemale pooled ettekannetest käsitlevad eestlasi, kuid ka liivlastele, soomlastele ja eriti ungarlastele on pühendatud rohkesti tähelepanu. Teemad, mida Seltsis käsitletakse, on enamikus üldkirjeldavat laadi, eriküsimusist näivad rohkem huvitavat rahvarõivad, puukalendrid, põllundus ja eriti rahvameditsiin. Seltsi tegevuse algupoolel esinevad sagedamini ettekannetega E. Ph. Körber, A. v. Hueck, Fr. R. Kreuzwald ja H. Clemenz, kuna 70-ndaist aastaist peale L. Meyer ja L. Stieda tõstavad etnograafiliste sõnavõttude arvu eriti kõrgele, pidades kumbki üle 10 ettekande selt alalt. Tuntumaist eesti nimedest leiame ettekandjaina siin M. Vesket, J. Jungi, J. Hurta, P. Hellatit jt., kuna soomlastest esinevad külalistena A. O. Heikel (1885) ja E. N. Setälä (1889). Seltsis peetavate etnograafiliste ettekannete keskmine tase on üldiselt kaunis vähenõudlik ja enamik „referaate“ ongi seda sõnasõnalt, s. o. mitmesuguste kodu- ja välismaiste artiklite ja teoste ümberjutustused.

II. 1894—1913. Järgnevad kaks aastakümnet on Seltsi etnograafilise tegevuse tõusuajaks. Välise tõuke selleks andis 1896. a. Riias peetud X Ülevenemaaline Arheoloogia-kongress, mis puhul seal korraldati ka eesti-läti etnograafiline näitus. Viimase ettevõtmistamine Eesti osas jäi ÕES-i hoolde, kes sellega ühenduses, peale pikemaid kaalumisi, 1894. a. otsustas asuda erilise „Eesti Etnograafilise Muuseumi“ loomisele. Liivimaa Rüütelkonnalt saadi selleks toetust 1000 rbl., kuna tegelik korjamistöö jäi O. Kallas'e hoolde, kes koos mõningate abilistega veel samal aastal saartelt ja Setumaalt 608 numbrilise, peamiselt rahvarõivaid sisaldava kogu muuseumile aluseks tõi. Järgmisel aastal hangiti sellele lisaks veel 55 eset ja nii võidi Riias 1896. a. juba päris väärilt esineda. Peale seda tekib korjamistöös jällegi seisak, millal hoolitsetakse peamiselt muuseumi ruumide, mööbli ja muu tehnilise külje eest. A. 1905 alates saadakse ka Tartu Ülikoolilt aastas 60 rbl. toetust muuseumiruumide üüriks ja kütteks. Samal aastal võetakse kunstnik Kr. Raua algatusel uuesti päevakorda ka korjamine. See jäetaksegi Kr. Raua

Prof. C. Grewingk,
Seltsi tähtsamaid kaastöölisi muinasteaduse alal.

hooleks, kes a-il 1906—1911 kogub umb. 280 numbrit vanavara, peamiselt tekstiile Põhja-Eestist, saades selleks Seltsilt umb. 50 rbl. toetust aastas.

Vahepeal oli 1909. a. Tartus oma tegevust alanud ka Eesti Rahva Muuseum, eesotsas O. Kalda ja Kr. Rauaga. Oma osavasti juhitud rahvusliku propagandaga tõmbas ERM endaga kaasa hulgaliselt tasuta kaastöölisi, samuti kogus ta rahvalt rohkesti toetusi ja võis seetõttu asuda korjamistööle märksa suuremas ulatuses kui ÕES seda oli suutnud. Mõlema vahel ei tekkinud õieti mingit võistlust, vaid ÕES, kelle liikmete enamiku harrastused neil aastail piirdusid ikka enam arheoloogiaga ja balti-saksa uurimisprobleemidega, loovutas selle tegevusala meeleldi ERM-ile ja 1912. a. anti viimasele üle ka kõik eesti etnograa-

filised kogud, ühes muuseumimööbliga. Nii lõppes Seltsi „Eesti Etnograafilise Muuseumi“ tegevus sama järsku kui see oli alanud. Selle muuseumi kogud olid üleandmisel tõusnud 1086 numbriini, kuna võõrrahvaste esemeid, mis jäid Seltsile endale, samal ajal oli 292. A-il 1894—1912 oli Selts oma etnograafilisele muuseumile kulutanud 2763,69 rbl., millest mõnisada rbl. oli saadud Ülikoolilt ja 1000 rbl. Rüütelkonnalt.

Etnograafiline korjamistöö oli olnud siis küllalt edukas. Selle kõrval asuti nüüd suuremas ulatuses ka rahvarõivaste fotograferimisele, kuna kirjeldiste ja jooniste kogumine ankeetide teel jääb rohkem tahaplaanile.

Ettekandeid on ses ajavahemikus peetud etnograafia alal umb. 20, kus eriti silma paistab eesti soost liikmeskonna osa (O. Kallas, M. Lipp, K. A. Hermann, H. Koppel, A. Lüüs, Kr. Raud). Arvuliselt kõige enam etnograafilisi ettekandeid on pidanud ometi R. Hausmann ja W. Schlüter. Käsitletud teemad osutavad sama mitmekesisust kui eelmisel perioodil. Seltsi väljaandeis ilmub 1904. a. ka esimene pikem rahvateaduslik töö, nimelt O. Kallas'e „Die Krasnyjer Esten“ (Verh. XXI), kuna seni oli kogu aeg ilmunud vaid lühemaid kokkuvõtteid peetud ettekannetest.

III. 1920—1937. Peale varjusurmas-olekut sõjaastail 1914—1920 algab Selts iseseisvusaastail oma uuestisüüdi märksa teises olukorras. Ülesannete kooskõlastamisel teiste juurdetekkinud teaduslike asutistega jätab Selts nüüd etnograafilise korjamistöö lõplikult ERM-ile, andes sellele üle ka oma võõrrahvaste kogud, etnograafilised joonised, fotod jne. Peamine huvi etnograafia vastu avaldub nüüd ettekannetes, mida on peetud neil aastail ligi 30. Referentidena esinevad siin sagedamini M. J. Eisen, I. Manninen, J. Mark, E. Laid, F. Linnus, G. Ränk jt. Eriti tähelepandavaks muutub aga Seltsi tegevus etnograafiliste teoste publitseerimise alal. Nii ilmuvad Seltsi väljaannetes eriraamatuina P. Johansen'i „Siedlung und Agrarwesen“ (1925), I. Manninen'i „Die Sachkultur Estlands“ (1931—1933) ja G. Ränk'i „Peipsi kalastusest“ (1934), mis koos muudes väljaannetes avaldatud lühemate kirjutustega (J. Mark, G. Ränk jt.) ületavad mitmekordselt kogu eelmiste aastakümnete toodangu sel alal.

Kokkuvõtteks võime öelda, et kuigi etnograafiline töö Seltsi huvipiirkonnas on omanud enamasti teisejärgulise koha, on sellelgi alal palju väärtuslikku ära tehtud. Eriti tähelepandavaks saavutiseks oma aja kohta oli Eesti Etnograafilise Muuseumi

loomine 1894. a., mis kuni ERM-i tekkimiseni oli suurimaks seda laadi ürituseks meie maal ja aitas palju väärtuslikku muuseumimaterjali õigeaegselt hävinemise eest päästa. Ka need umb. 150 ettekannet, mida Seltsis etnograafilistel teemadel on peetud, on tutvustanud nii Seltsi liikmeid kui laiemaid ringkondi selle ala aktuaalsete probleemidega ja saavutistega. Seejuures tuleb märkida, et ka sisuliselt ettekannete teaduslik tase on järjest tõusnud, nihkudes asjaarmastajate kätest ikka enam vastavate eriteadlaste hoolde.

IV. Eraldi otsesest etnograafilisest materjalist mainime siin lühidalt veel maaleide ajaloolisest ajast, mis oma laadilt lähemal seisavad etnograafilisele uurimisele kui arheoloogiale. Neid on saadud Seltsi kogudesse pidevalt kogu aja n.õ. muinasteaduslike kaevamiste kõrvalsaadusena, kusjuures pole puudunud muidugi ka süstemaatilised kaevamised ajaloolise aja kalmistuil arheoloogide poolt. A. 1893 oli selliseid ajaloolisi maaleide kogunenud Seltsi muuseumi juba 1690 nr-t ja 1913. a. 2510 nr-t, ületades seega kaugelt etnograafiliste esemete arvu. Enamik maaleide on saadud Tartu linna ümbrusest ja Tartumaalt, ka Viljandimaa on rikkalikult esindatud, kuna kaugemad maakonnad on jäänud rohkem teiste lähemate muuseumide huvipiirkonda. Iseseisvusajal on maaleidude arv kaevamiste tõttu suuresti kasvanud, kuna juhuslikud leiud on viimaseil aastail juhitud enamikus ERM-i.

F. L i n n u s.

Ajalugu.

Juba asutamisel võttis ÕES oma töökavasse ühe ülesandena eestlaste ajaloolise mineviku valgustamise ja uurimise. Oma 100-aastase kestuse jooksul on ÕES püüdnud täita seda ülesannet vastavalt oma vaimsetele ja ainelistele jõududele. Muidugi polnud ajalooteaduslikkude harrastuste pinge selle pika aja kestel ÕES-is pidevalt ühtlane, vaid oleneses Seltsi isikliku koosseisu huvisuundadest puhuti tugevam, puhuti nõrgem. Samuti määras liikmete huvisuund selle, et tegeldi vähem otseselt eesti rahva kui üldse Balti ajalooga. Ometi leidsid ÕES-is käsitlemist peamiselt siiski just säärased küsimused, mis nii või teisiti olid seotud eestlaste poolt asustatud aladega; üldajaloo valdkonnast küsimusile osutati arusaadavalt hoopis vähem tähelepanu.

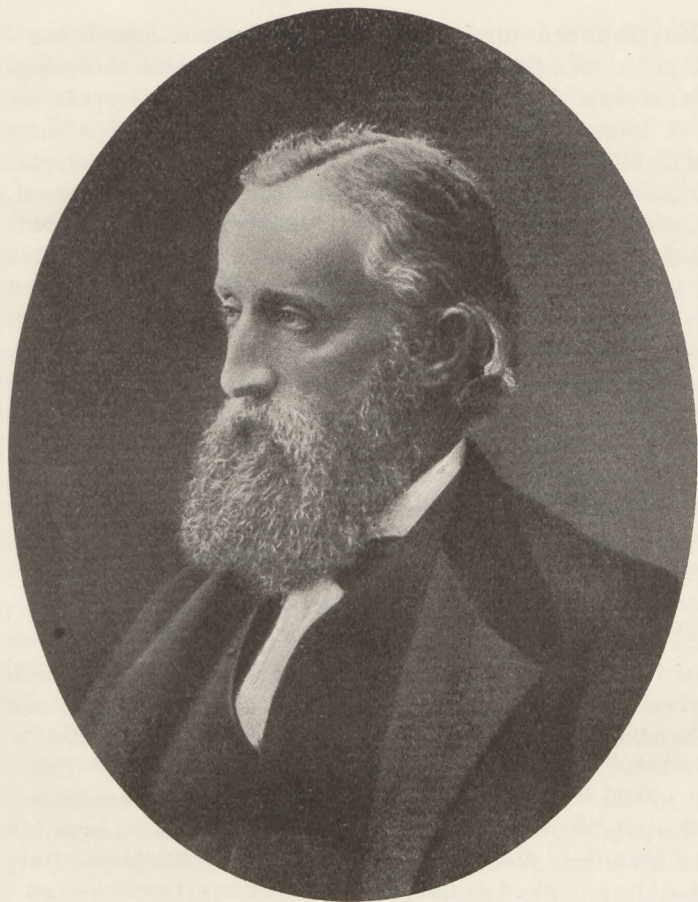
Saja aasta kestel ÕES-i koosolekuil ja väljaannetes käsitletud teemadest oli üldajaloolisi ainult 25, kuna kodumaa ajalugu käsitleti 563 korral.

Vaadeldes järgnevas tabelis neid ettekandeid ja kirjutisi 20-aastakute viisi nende ajastulise sisu järgi, näeme, et kõige rohkem on käsitletud keskajast pärinevaid küsimusi, kuna Poola-Rootsi ja Vene ajast ettekandeid ja kirjutisi uurijad on andnud kogusummas peaaegu võrdselt. Tabeli esimeses lahtris toodud üldteoste hulgas leiduvad ettekanded ja kirjutised, mis haaravad mitut ajastut, arhiivindust, sissejuhatust ajaloo teadusse jne.

Ajavahemikus	K o d u m a a a j a l u g u					Üld- ajalugu	Kokku
	Üldteosed	Keskaeg	Poola- Rootsi aeg	Vene aeg	Kokku		
1838—1857	7	64	32	26	129	7	136
1858—1877	17	82	19	39	157	11	168
1878—1897	22	37	27	33	119	4	123
1898—1917 ¹⁾	11	32	30	16	89	2	91
1918—1937 ¹⁾	8	27	22	12	69	1	70
Kokku	65	242	130	126	563	25	588

Nagu siit näeme, oli huvi ajalooliste küsimuste vastu ÕES-is kõige tugevam ta olemasolu neljal esimesel aastakümnel, kulmineerudes ajavahemikus 1858—77. Ent seejuures kannavad ÕES-is neil aastakümneil, eriti ajavahemikus 1838—57 peetud ettekanded ajaloo alal väga tugevat asjaarmastuslikku ilmet ja on järelepõlvele suurema sisulise väärtuseta päranduseks. See seletub loomulikult sellega, et seltsi liikmeskonnas leidis vähe ajaloo teaduslikult koolitatud isikuid. Järgnevatel aastakümnetel vähenes ettekannete ja kirjutiste arv, kuid sellega rööbiti tõusis nende sisuline väärtus. Väärtuslikku leidub muidugi ka varasemate kirjutiste hulgas. Nii näiteks tuleb ÕES-is ajaperioodil 1838—57 ajaloo alal peetud ettekannetest tõsta esile noorelt surnud ajaloolase dr. A. H. Hansen'i omi Läti Henriku kroonika kohta, kuna samas ajavahemikus ÕES-i väljaandeks avaldatud Tartu Ülikooli ajaloo prof. F. K. H. Kruse kriitikavaesed kirjutised seevastu pakuvad tänapäevale veel ainult historiograafilist huvi. ÕES-i elutee teisel 20-aastakul olid Seltsi ajaloo teaduslikkude harrastuste kesksed

¹⁾ Sõjalude tõttu lakkas tegevus ÕES-is 1914 ja algas uuesti alles 1919. a. sügisel.

Prof. L. Meyer,
Seltsi esimees 1869—1899.

kandjateks prof-d C. Schirren ja R. Hausmann. Esimene neist teotses ÕES-is peamiselt 1860-ndail aastail ja ta oli eriti huvitatud ajaloolise allikainese üllitamistööst ning arhiivides leiduvate materjalide inventeerimisest, üritades neil töömaadel ÕES-i kaudu kõigi Baltimail asuvate teaduslike seltside koostööd. Tema poolt ÕES-i väljaandeks ilmutatud töödest on veel praegugi tihedasti kasustatavad kaks — „Verzeichniss d. livländischen Geschichtsquellen in schwedischen Archiven u. Bibliotheken“ (1861) ja „Fünfundzwanzig Urkunden zur Geschichte Livlands im dreizehnten Jahrhundert“ (1866).

Kui Schirren siirdus 1869. a. Saksamaale, siis jätkas ÕES-is tema poolt arendatud suunda ajalooteaduse alal ta õpilane prof. R. Hausmann. Alates 1870. a. jäi R. Hausmann terveks inimeaks ÕES-is toimuva ajalooteadusliku uurimistöo kõige silmapaistvaks kandjaks. Käsitledes alul peamiselt just keskaegseid teemasid avaldas ta Seltsi väljaandeis rei sisukaid lühiaurimusi allikakriitistel (Läti Henriku, Renneri, Russowi kroonika kohta) teemadel, vaatles keskaegse Liivimaa riigiõiguslikku suhet Saksa riigiga, andis ülevaateid ajalooliste materjalide kohta mitmesugustes arhiivides (näit. „Archivstudien z. livl. Geschichte“ [1873] jt.) jne. Hiljem siirdus ta ka Poola ja Rootsi aja probleemide vaatlemisele, andes neilgi aladel ÕES-is rea huvitavaid ettekandeid ja kirjutisi, nagu „Geschichte des Königs Stephan v. Polen“ (Verh. X, 1880), „Über die Bedeutung der „Jahresberichte der Gesellschaft Jesu“ für Livland“ (Sb. 1885) jt. Kõiki Hausmanni kirjutisi iseloomustab tugev allikakriitiline suund ja meetodikindel käsitus.

Töötades ajaloo professorina Tartu ülikoolis juhtis Hausmann ÕES-i kõnepuldile ka rea oma paremaid õpilasi, nagu T. Christiani, A. Feuereisen'i, A. Hasselblatt'i, H. Lichtenstein'i, A. v. Gernet'i, J. Sitzka jt. Esimesed neli neist tegelesid Seltsis peamiselt Rootsi ja Poola aja küsimustega, avaldades ÕES-i väljaandeis rea vastavasisulisi lühemaid uurimusi, millistest väärtuslikumad on T. Christiani „Dorpats erstes Privileg in polnischer Zeit“ (Verh. XXII, 1910), „Martin Kuiwleha u. Herzog Magnus“ (Sb. 1912—1920) ja „Matthias Kempf, Pastor in d. ersten Russen- u. Polenzeit Dorpats“ (Sb. 1910). A. v. Gernet andis ÕES-i raamides väga sisuka kirjutise „Verfassungsgeschichte des Bisthums Dorpat bis zur Ausbildung der Landstände“ (Verh. XVII, 1896), kuna J. Sitzka vaatles XVIII saj. lõpust pärinevaid talurahva eraõigusi, mis 1896. a. avaldati Seltsi toimetustes O. Hanseni poolt (Die privaten Bauerrechte Estlands, Verh. XVIII, 1896). Väärtuslikku on ajavahemikus 1870—1913 ÕES-i väljaandeis andnud ka paljude teiste nii ajaloolaste kui mitte-ajaloolaste sõnavõttud, nagu F. Amelung'i (eriti ta „Die altlivländische Landvermessung“ Sb. 1888), C. Höhlbaum'i („Beiträge zur Quellenkunde Alt-Livlands“, Verh. VII. 3), L. Meyer'i, J. Jung'i, W. Schlüter'i (kahe viimase väärtuslikumad kirjutised kuuluvad ajaloolise geograafia valdkonda), B. Cordt'i („Die Verhandlungen des Waffenstillstandes von Teusina 1593“, Verh. XVI, 2; 1892), L. Stieda, M. Lipu, V. Reimani (kultuuri- ja kirjanduslõulised), Rathlef'i („Das Verhältniss der kleinen Meisterchronik zum Chronicon Livoniae Hermanns von Wartberge und

zur Reimchronik“, Verh. VIII, 2), F. Westling'i („Beiträge z. Kirchengeschichte Livlands v. 1656—1710“, Verh. XXI, 1; 1904), E. Winkelmann'i (eriti ta „Johann Meilof. Zur Geschichte d. römischen Rechts in Livland im fünfzehnten Jahrhundert,“ Schriften 7, Tartu 1896) jt. omad. ÕES-is töötades koostas E. Winkelmann ka oma *Bibliotheca Livoniae historica* käsikirja ning Selts otsis võimalusi selle kirjastamiseks, mis tal siiski üle jõu käis. Samuti võttis ÕES osa selle teose teise trüki eeltoist. — Üldiselt on see tööhulk, mille ÕES sooritas ajalooteaduse alal enne meie riiklikku iseseisvumist, s. o. oma olemasolu esimese 80 aasta jooksul, tunnustust-väärivalt suur. Vaadeldes seda tööd ajalooteaduse tänapäeva seisukohalt peame seda ta puht-teaduslikus osas täiel määral arvestama, kuigi me oleksime soovinud teemade valikul agraar- ja majandusajaloolistele küsimustele suurema tähelepanu omistamist kui seda tookordsed autorid on teinud. Viimased tegelesid peamiselt just sündmustikuliste, ka õigus-, ja kitsamas mõttes kultuuriajalooliste ning historiograafiliste küsimustega. Ent selle eeliseisvusaegse lünga ÕES-i ajalooteaduslikes üritusis korvab viimase 20 aasta kestel Seltsis ajaloo alal tehtud töö, mis pearõhu on asetanud just neile varem vaeslapse osas olnud probleemide käsitlemisele.

ÕES-is ta 100-aastase mineviku viimasel viiendikul ajaloo alal antud ettekannete ja kirjutiste arv on väiksem kui ühelgi varasemal viiendikul. See on mõistetav, sest riiklik iseseisvumine tõi enesega kaasa rea teisi ajalugu harrastavaid keskusi (nagu Tartu Ülikooli, Akad. Ajaloo Seltsi jne.), mis tingis jõudude jagunemise. Ent selle viimase viiendiku kestel ÕES-is ajaloo alal tehtud uurimistöe on sisuliselt ja oma tähtsuse poolest kodumaa ajaloo üld-süntheesis kõrgeväärtuslikum kui üheski varasemas ajavahemikus. Ettekanded ja kirjutised on sellel perioodil eranditult kõik koolitatud eriteadlasilt ja arvestavad rohkem kui kunagi varem otseselt e e s t i r a h v a ajalugu ta kõigis avaldusis. Esmakordselt võetakse teadliku vaatluse alla kodumaa keskaegsed asustus- ja agraarolud. Eriti tuleb siin esile tõsta dr. P. Johansen'i sisukat „Siedlung- u. Agrarwesen d. Esten im Mittelalter“ (Verh. XXIII, 1925) ja F. Stackelberg'i „Das älteste Wackenbuch der Wiek“ (Aastaraamat 1927). Rootsi ja Poola aja küsimusile juhivad tähelepanu N. Treumuth'i (Loone), J. Vasara ja eriti O. Liivi ettekanded. Viimase poolt Rootsi aja lõpu majanduslikke olusid käsitlevaist kirjutisist on tähtsaim ta väitekiri „Die wirtschaftliche Lage des estnischen Gebietes am Ausgang des XVII Jahrhunderts“ (Toi-

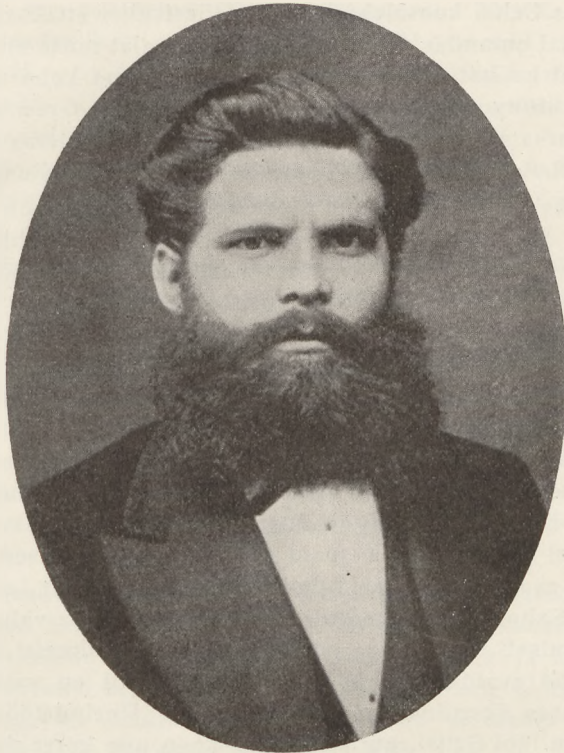
metused XXVII, 1935). Poliitilist ajalugu käsitlevatest kirjutistest mainitagu siinkohal H. Sepa „Zar Peters Kriegsplan gegen Est-, Liv- u. Finnland f. d. Jahr 1704“ (Aastaraamat 1931). Eesti rahvastikku linnades käsitlevad R. Seeberg-Elverfeldt („Die Einwohnerschaft von Tartu zur II Schwedenzeit [1625—1656]“, Aastaraamat 1933) ja J. Gahlnbäck („Das Amt der Estnischen Fuhrleute in Dorpat u. ihre Zinnkannen“, Aastaraamat 1927). Historiograafilised küsimused leiavad käsitlemist prof-te H. Oldekopi ja A. R. Cederbergi poolt. Viimane pakub ühtlasi mitmel korral huvitavat lisa ka meie kiriku- ja kristianiseerimisajaloole. Väärilist tähelepanu on leidnud ka arhiivinduse (Liiv, R. Liljedahl, E. Dieckhoff) ja kultuuriloolised (E. Arro, Hasselblatt, E. Tender, Lepik, Loorits, Loone jt.) küsimused. Keskaegse topograafiaga tegelesid R. Kenkman (Kenkmaa), H. Laakmann ja J. Uluots, eriti tuleks rõhutada esimese „Über die Lage des Pala-Flusses“ (Aastaraamat 1931) ja teise „Die Ymera“ (Aastaraamat 1930), mille tulemused on määrava tähtsusega 13. sajandi poliitiliste sündmuste selgitamisel.

Andnud eespool linnulennulise ülevaate 100-aastasest uurimistööst, ei saanud allakirjutanu hinnata seda tööd ta üksikasjus, seejärel on kindlasti jäänud esile toomata mõnigi selle töö positiivne joon, jäänud aga rõhutamata vist ka mõned puudused. Ent siiski on tehtud töö koguväärtus nii määrav, et selleta pole mõeldav meie ajaloo teaduse eesmärk — kodumaa ajaloo üldsüntees.

E. B l u m f e l d t.

Muinasteadus.

Muinasteadus on olnud õpetatud Eesti Seltsi üheks kesksemaks harrastusalaks. Tõsi küll, Seltsi kestuse esimesel veerandsajandil oli see ala alles tagaplaanil. Tol ajal koguti alles ainst, peamiselt küll vaid juhuslikke leide, sest kaevamisi toimetati vähe. Aeg-ajalt peeti mõni ettekanne muistseist linnuseist, kirjeldati ka mõnda kalmet või käsitleti mõnda pool-ajaloolist küsimust. Sel ajajärgul tõmbas enesele nii meil kui mujal tähelepanu enam numismaatika kui muinasteadus, mida ju ka veel päris teadusena meie aja mõttes olemas polnud. Esimene tõeline teadusemees, kes Seltsis on töötanud muinasaja uurijana, oli mineraloog professor C. G r e w i n g k, kes ÕES-i väljaannete sarjas „Schriften“ 1865. a. avaldas suurema töö Baltimaade kiviaja kohta. Gre-

Dr. M. Veske,

Seltsi tähtsamaid kaastöölisi eesti keele ja rahvaluule alal.

wingki oli täpne, kuid seejuures ka laiahaardeline uurija, kes oma surmani 1887. a. kandis Seltsis muinasteaduslikku tööd, toimetas rohkesti kaevamisi, pidas iga aasta rea ettekandeid, avaldas vähemaid ja suuremaid töid ja selle kõrval tõmbas oma alale ka teisi. Grewingki teistest töödest on mainitavad tema monograafia Kunda luuleidudest (Verh. XII, 1884) ja uurimus Türsamäe raua-aja kalmistu üle, (Verh. XIII, 1888). Grewingki mõjul muinasaja uurimisest huvitatuna toimetas 70-ndaile aastail C. G. v. Sievers asjaarmastajana haruldase õnnega hulga kaevamisi Põhja-Lätis ja Lõuna-Eestis. Oma suured kogud andis ta Seltstile, mille tõttu Seltsi muuseum sel ajal tõusis eelajalooliste esemete hulga poolest kõige suuremaks kogu Baltimail. Grewingkilt sai äratust ka J a a n J u n g, kes samuti 70-ndaist aastaist peale hakkas muinasaja uurimist ja muististe kirjeldamist harrastama

ning pidas Seltsi koosolekuil palju sellesisulisi ettekandeid. Grewing'k'i ajal omandas ÕES muinasteaduse alal mitte ainult nüüdse Eesti, vaid ka Läti suhtes kõige vä'japaistvama koha teiste sama-laadiliste ühingute seas. Ja Seltsil oli õnne, et Grewing'k'i surma järele siin sama silmapaistvaid mehi leidis, kes tema tööd jätkasid ja Seltsile selle poolest edasi keskse koha kindlustasid.

Esiteks täitis Grewing'k'i aset Seltsis klassilise muinasteaduse professor riigisakslane G. L o e s c h k e, kes oma lühiajalise Tartus viibimise kestel küll ei suutnud isiklikult palju tööd ära teha, kuid kes teiste äratjana jättis endast püsivad jäljed. Tema juhtis tähelepanu kohalikkude muististe uurimise tähtsusele ja tõmbas endaga kaasa meie muinasteaduse alale m. s. ajaloo ase R i c h. H a u s m a n n'i, kes siis alates 80-ndate aastate lõpust kuni ligemale maailmasõja alguseni kandis muinasteaduslikku tööd Seltsis, olles ühtlasi keskemaks kujukse sel alal kogu Baltimail. Hausmanni poolt eriti 90-ndail aastail korraldatud kaevamised Keskja Lõuna-Eestis ning Põhja-Lätis, eriti Liivi alal, kasvatasid suuresti Seltsi muinasvara-kogusid ja tema sellekohased tööd, millest suur osa ette kantud Seltsis, on põhjapanevat laadi. Hausmann on Seltsi Aastaraamatuis avaldanud pika rea vähemaid uurimusi peamiselt raua-aja ja poolajalcolise-aja kalmeist. Oma suuremad tööd avaldas ta küll mujal, kuid need on valminud kõik Seltsi juures ühenduses Seltsi kogudega. Uurimistöõ kõrval viis Hausmann läbi Seltsi muinasleidude-kogu uue korralduse, mis sai eeskujuks meie maa teistele muuseumide'e.

Hausmanni kõrval jätkas 90-ndail aastail oma muinasteaduslikke harrastusi Seltsis J. Jung, kes küll uurijana pole midagi mainimisväärset korda saatnud, osalt Seltsi toetusel aga umbes Hurda rahvaluule kogumise eeskujul korjas üle maa teateid kinnismuistiseist, millisest suurest tööst on meie aja uurimisele ja muististe kaitsele olnud suurt kasu.

Hausmannil polnud kahjuks järeltulejaid, ja nii hakkas tema vananedes 1910. a. paiku see tööala Seltsis maha jääma. Kuna samal ajal Tallinna ja Riia vastavatel seltsidel oli kasutada nooremäid jõude (Friedenthal, Spreckelsen, Ebert), siis oli siin senine esikoht maailmasõja eelõhtul Seltsilt ära minemas. Sõda katkestas aga kõigi vastavate organisatsioonide tegevuse.

Eesti iseseisvuse ajal on Selts nagu muil nii ka muinasteaduse alal lõpetanud kogumise ja piirdunud ainult tööde avaldamisega ja vähemal määral ka uurimistöõ toetamisega. Suurem osa Eestis viimasel poolteisel aastakümnel ilmunud muinasteaduslikke

uurimistöid on avaldatud ÕES-i väljaandeis. Eraldi nimetada oleks rida teaduslikke artikleid A. M. Tallgrenilt, B. Nermanilt, M. Schmiedehelmilt, R. Indrekolt ja H. Mooralt. On ilmunud mõningaid töid ka autoreilt väljastpoolt kodumaad, eriti mitmelt Läti muinasteadlaselt. Seltsi „Toimetused“ on avaldatud ka kõige suurem muinasteaduslik üksikuurimus Baltimaade muinasajast, kaheosaline „Die Eisenzeit in Lettland“ I, II. Ühtlasi on Seltsi koosolekuil nii eesti kui välismaade muinasteadlaste poolt kõnesolevalt alalt rohkesti ettekandeid peetud. Nõnda on ÕES edasi eesti keskseks muinasteaduslikku tööd kandvaks organisatsiooniks. Töötulemuste ja uurimuste avalduse alal on ta nii Eesti kui ka teiste Balti riikide piirides meie ajal kõige viljakamaks eraasutuseks.

H. M o o r a.

Kunstiajalugu.

Teiste teaduslike harrastuste kõrval on kunstiajaloo probleemid esinenud Seltsis mitmesuguses ulatuses, — olenedes ajastu huvist ja saadaolevaist jõududest. Uurimissuund ja avaldumisvormid on mitmeti muutunud aastate kestel, nende üldiseloome aga eriti tugevalt lahknev kahel riigielust sõltuval perioodil: 1. Vene aeg, 2. Eesti iseseisvuse aeg.

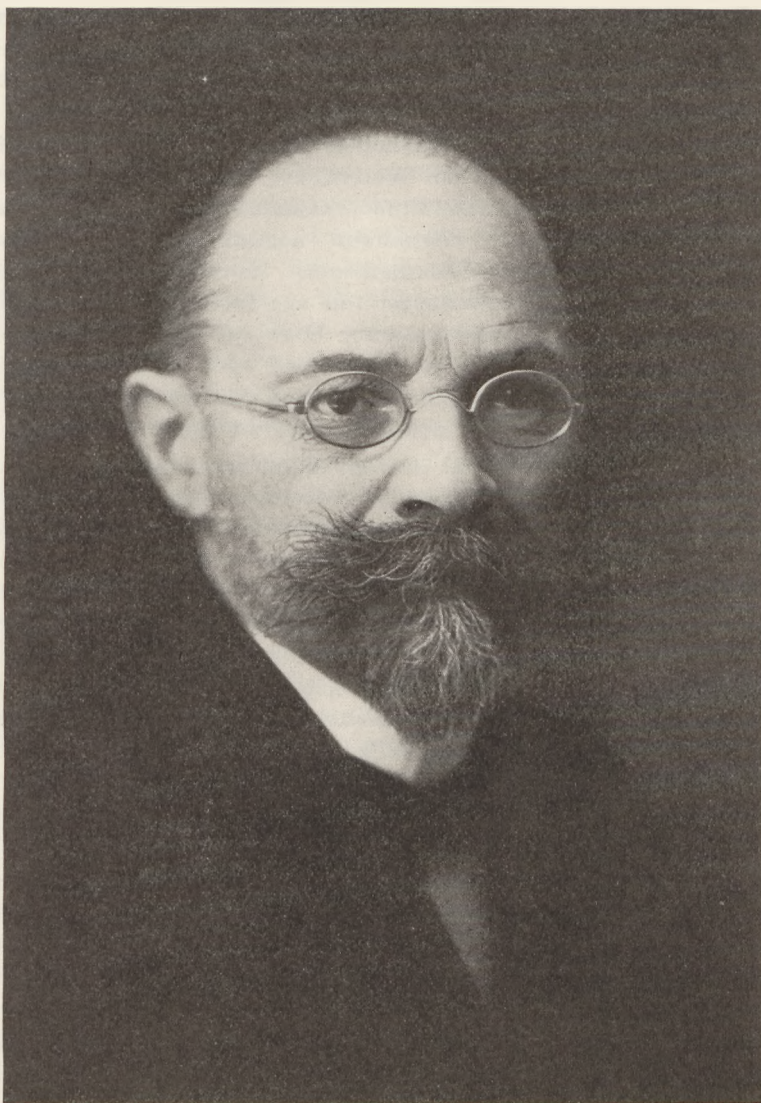
1. Avaldumisvormidelt on esimene periood mitmekesisem viimasest. Esikohal seisavad siin probleemide esitamised kas referaadidena või trükitult. Juba varakult (1844. a.) toob arhitektuuri uurimise Seltsi E. Körber, kelle romantiline huvi eriti oli suunatud lossi- ja kloostrivaremeile (Paide, Vasknarva ja Vastseliina lossivaremed; Tallinna Mihkli ja Kärkna klooster). Järgnevad referaadid metallkunsti üle Boubrig'ilt, kuna hiljem arhitektuuriprobleemidega teotseb Thrämer. Referaadid kannavad üldiselt ajaloolist-kirjeldavat iseloomu. Sellisena tuleb võtta ka Th. Beise ettekannet Romaanovite galerii üle ja L. Stieda oma G. v. Kugelgen'i Goethe-portreedest (1877. a.). Viimatimainitu sai elava huvi osaliseks ja kutsus esile rohkeid järeleõnavõtte. Järgneb rida samasuguseid ettekandeid: C. Grewingk: L. v. Maydell, M. Lipp: J. Takanen, L. Goertz: A. Weizenberg, jt. Sajandi viimane veerand tõstab uuesti esikohale arhitektuuri-uurimise. Referentidena esinevad peamiselt R. Guleke ja R. Hausmann. Väljastpoolt Tartut annavad selleks õhutatust ja juhtnööre kirja-

vahetajaliige V. Neumann Riiast ja G. Dehio Königsbergist. Eeskätt on uurimisobjektideks kohalikud Tartu ehitised. Ettekannete seeria avab Fr. Amelung 1884. a. oma uurimusega Tartu toomkiriku üle, millele järgneb rida pooleldi ajaloolise ilmega referaate R. Hausmann'ilt. Sajandivahetusel esineb innukas uurija J. Frey pikema ettekandega Tartu Jaani kiriku skulptuuride üle, mis toob esile pikki järelsõnavõtte. Mainimisväärne on ka J. Frey ettekanne Krause ehitusprojektide üle (1910. a.). Charlier' teooria rakendatavust Tartu kirikute dateerimise küsimuses püüab tõendada A. Assmuss. Thrämeri uurimuse jätkuna 1910. a. „Toimetustes“ avaldatud R. Otto pikem töö Tartu kloostrite ja kirikute üle lõpetab esimese teotsemisperioodi kunstiajalooliste artiklite rea, kandes veel ajaloolist-kirjeldavat iseloomu.

Käsikäes referaatidega ja uurimuste avaldamisega Seltsi väljaannetes toimub vastava pildimaterjali hankimine. Esikohal seisab kodumaine materjal linnade ja ehitismälestiste vaatude näol, kas graafilistes tehnikais või joonistustena. Autoritena esinevad sel alal teotsenud tähtsamad kunstnikud nagu Schlater, Hagen, Gelhaar jt. Keskaegse ehitusajaloo uurijaile eriti väärtuslikuks osutuvad E. Körberi rikkalikud köited („Vaterländische Merkwürdigkeiten“), — vähemal arvul samaiseloomulisi jooniseid on G. Storch'ilt ja C. Ungern-Sternberg'ilt. Sajandi lõpul seltsivad joonistele ülesvõtted, mida kogutakse sihikindlalt ja Seltsi liikmed teostavad vajaduse korral erilisi pildistusi. Viimasel alal teotsevatena märgitagu R. v. zur Mühlen'it, Guleket, Grenzsteini ja Saali. Eri-listeks huviobjektideks olid siingi kohalikud ehitismälestised.

Pildimaterjali kõrval alustatakse peatselt ka kunstiajalooliselt huvitavate esemete kogumist võimaluste piires. Annetused ja väljakaevamistel tehtud leiud moodustavad lõpuks huvitava kogu, kus domineerivad rakenduskunsti esemed. Eriti märgitagu kahlileide Tartust, tina- ja savikruuse, — viimastest osa Reini koolkonnast (16. s.).

Ehitismälestiste uurimisega kerkib käesoleva sajandi alul Seltsis esile ka nende säilitamise küsimus. Peamiselt peetake silmas kohalikke muistiseid. Nii õnnestub 1904. aastal Seltsi vahele-astumise läbi seisma panna linnamüüri jäänuste lõhkumine. Hiljem saab selles küsimuses keskse koha Toomevare, eriti 1907. aastal. Rööbiti ülikooli-võimudega peetakse läbirääkimisi Saksamaa tähtsamate restaureerimis-eriteadlastega (Steinbrecht, Dehio, Jacoby). Kuid just restaureerimisviis muutubki komistuskiviks, millelt ei jõuta rahuldava selguseni. Asi venib, kuni kaotab oma

V. Reiman,
Seltsi innukaim kaastööline eesti vana kirjakeele alal.

akuutsuse teiste probleemide esilekerkimisel. Toomevaremete kõrval on tähelepanu juhitud ka teistele varemeile, milledele riigi poolt antud muinsusseadus ei pakkunud küllaldast kaitset. Eriti

elavaks muutus Laiuse lossivaremete säilitamise küsimus, milles otsitakse abi Liivimaa kubernerilt. Need Seltsi algatused jooksid enamasti liivale, kuna vastavad ametiasutised, kelledest olenesid tegelikud sammud, olid asjast vähe huvitatud.

Kujutatavate kunstnikega on Seltsil olnud vähe kokkupuuteid; peagu ainsa erandi moodustab Weizenberg. Tema edukas esinemine 1878. a. Pariisi kunstinäitusel kajastub Seltsiski ja samal ajal teeb kujuri Seltsile ettepaneku koguda raha Vanemuise pronkskuju püstitamiseks Toomemäele. Esitatud kavand saab elava huvi osaliseks, korjandusest tuli aga loobuda, kuna selline oli juba käimas Baer'i mälestussamba heaks ja eesti seltskond oli seotud Aleksandri kooli küsimusega. Küll aga võtab Selts 1883. aastal endale vahendamise kujuri poolt valmistatud kahe büsti müütmisel, tasudes ühtlasi nende saatekulud Roomast Tartu.

2. Eesti iseseisvuse ajal muutuvad mitmeti ka kunstiajaloolised harrastused Seltsis. Elu diferentseerumisega võtavad uued asutised Seltsilt üle osa seniseid teotsemisalasid: kogutud kunstiesemed deponeeritakse Eesti Rahva Muuseumi, muinsuskaitse alal astutakse küll veel mõningaid samme, suurel määral need küsimused aga jäävad vastavate eriorganite otsustada. Samuti jäävad tagajärjetuks pildimaterjali kogumise uued üritused, kuna selle osa võttis üle ülikooli juurde kunstiajaloo professuuriga asutatud vastav instituut. Nii jääb Seltsile ainult ettekannete pidamine ja kirjutiste avaldamine, milledes peatselt avaldub uue professuuri oluline mõju.

Nüüdsest peale asendavad spetsiaalkunstiajaloolised meetodid senist ajaloolis-kirjeldavat. Professorina ülikooli algaastail teotsenud H. Kjellin'il on selles oluline osa ning tema poolt peetud ettekandeile toovad lisa uuest koolist võrsunud O. Freymuth ja V. Vaga. Eriti eelistatud uurimisalaks on nüüdki arhitektuur (Tartu toomkirik, Karja, Ridala ja Palamuse kirik, Põltsamaa loss). Ehitismälestiste kirjeldamise kõrval antakse oluline koht seni vähe puudutatud stiilianalüüsile ja mõjutuste küsimusele. Loetletute kõrval mainitagu referentidest veel Westrén-Doll'i, Friedenthal'i, Sehrwald'i ja Wolf'i. Peale Kjellin'i lahkumist jätkub sama teotsemis-suund, saades uusi tõukeid professuuri taastäitmisel 1933. a. S. Karling'iga. Viimase avaldatud kirjutis 1935. a. aasta-raamatus Tallinna Oleviste kiriku Maarjakabeli ja samas asuva Pavels'i epitaafi üle on esimene selleiseloomuline pikem uurimus Seltsi väljaannetes.

A. T u u l s e.

Numismaatika.

Nagu muudki ajalooteaduse distsipliinid on numismaatika algusest peale kuulunud ÕESeltsi harrastusalade hulka. ÕES-i oma mündikogu alged ulatuvad tagasi seltsi asutamisaega. Seltsi põhikirjas ettenähtud „Eesti muuseumi“ kogunes annetustena juba algusest peale hulgaliselt ka münte, ning vähe hiljem hakati nii moodustunud kogu süsteemiliselt täiendama ostu teel, kuid Seltsi tulude piiratuse tõttu saadi selleks kulutada 1863. aastani ainult 100 rubla ümber. Ka hilisematel aastatel kuni Eesti iseseisvuseni püsis mündikogu eelarve väga tagasihoidlikkudes piirides, ületades harvadel aastatel 10-t rubla. Seetõttu oli haruldasemate müntide hankimine ostu teel äärmiselt raskendatud, kuid ka annetustena on mündikokku sattunud nii mõnigi rariteet.

Suuresti kasvas mündikogu „Central-Museum für vaterländische Altertümer“ vastavate kogude liitmise tõttu seltsi omadega a. 1860 ning „Eesti Kirjameeste Seltsi“ ligi 4000 mündist koosneva kogu kinkimisega a. 1898. Kogude süsteemilisel täiendamisel langes pearõhk Vana-Liivimaa ja hiljem ka Vene müntidele. Annetustena sattus kogudesse aga ka palju välismaa, isegi eksootilisi münte, muuseas süsteemiline kogu Hiina omi. A. 1870 sisaldasid ÕES-i ja CM-i kogud 4565 numbrit, nende hulgas Vana-Liivimaa münte 1223, Soome 8, Poola 259, Vene 1492, välismaa 1852. Sealjuures oli aga üksikmüntide arv kaugelt suurem, sest sagedasti oli ühe numbriga arvatud mitu münti. Aastani 1905 kasvas kogu numbrite arv 8015-ni ning käesoleval ajal sisaldab Seltsi süsteemiline põhikogu üle 14.000 münti ja ligi 700 medalit.

Mündikogu haldasid alates a. 1842 Seltsi muinsuskogude konservatorid. A. 1887 loodi mündikonservatori amet, ühendati aga a. 1900 jällegi muinsuskonservatori omaga, kuid asutati uuesti a. 1920.

Kogud, mille korrastamine 1890-ndate aastateni oli toimunud kaunis ebasüsteemiliselt, korraldati järgnevate aastakümnete jooksul kuni Maailmasõjani muinsus- ja mündikonservator E. Frey poolt täiesti ümber. Eesti iseseisvusaja esimesel aastakümnel tegutses mündikogu edasi endistel alustel, kuid a. 1930 võttis selts oma tegevuskavva selle väljaarendamise Eesti keskseks mündikabinetiks. Seltsi üldkoosoleku poolt 6. XII 1932 vastuvõetud kodukorra põhjal on mündikabineti ülesandeks: a) koondada ja alal hoida Eestis avastatavaid mündileide, b) süsteemiliselt koguda ba) Eesti maa-alal või selle jaoks valmistatud või seal

käibinud münte ning muid rahamärke ja nende asendusi, bb) Eesti maa-alal või siinsete isikute ja sündmuste kohta löödud medaleid, mälestusmüntide ja märke, c) korraldada need vastavalt teaduse nõuetele ning võimaldada nende kasutamist teaduslikuks otstarbeks.

A. 1935 tunnustati ÕES-i mündikabinett ka ametlikult riiklikkude mündileidude keskseks alalhoiukohaks. Seni mündikabinetti deponeeritud riigile kuuluvate müntide üldarv ületab juba 16.000.

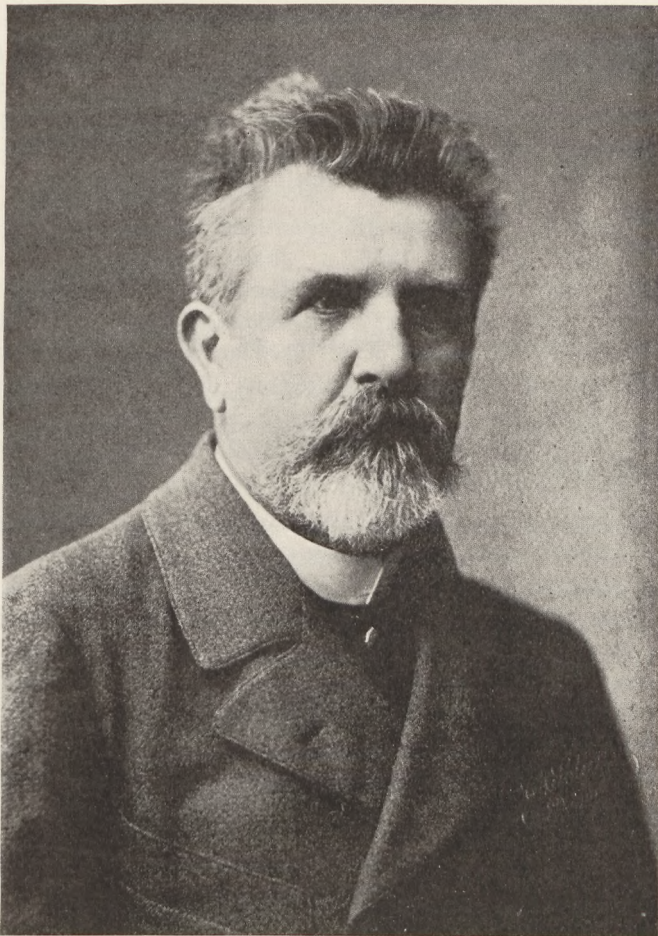
A. 1935 sõlmitud lepingu põhjal deponeeris ka Eesti Rahva Muuseum oma mündikogu ÕES-i mündikabinetti (ligi 25.000 münti). Nii ulatub ÕES-i mündikabineti kogudes säilivate müntide üldarv 60.000 ligi.

Seltsil kasutada olevate rahaliste ressursside vähesuse tõttu ei saanud mündikabineti sisemised organiseerimistööd edeneda sama jõudsasti kui kogude kasv. Siiski on suudetud muretseda juba hulk inventari, panna alus seni peaaegu puuduvale numismaatilisele käsiraamatukogule ning alustada inventeerimis- ja korrustustöid.

ÕESeltsi tegevus numismaatika viljelemisel ei ole piirdunud ainuüksi müntide kogumisega. Seltsis on peetud ka hulk ettekandeid numismaatiliste küsimuste kohta ning avaldatud rida erialalisi kirjutisi nii konservaatorite kui teiste liikmete poolt. Autoritena tuleb esmajoones mainida seltsi teeneterikast sekretäri ja muuseumikonservaatorit dr. E. Sachsendahl'i (1843—1856), dr. A. Hansen'ilt, E. Frey'd ja dr. J. Sachsendahl'i, ning Eesti iseseisvusaajal eriti prof. W. Anderson'i ja R. Vasmer'i. Numismaatilisi küsimusi puudutasid tihti oma ettekandeis ja kirjutistes ka teiste ajalooliste distsipliinide esindajad, eriti arheoloogid. Tuntuimadest nimedest võiks mainida prof. Fr. Kruse't, krahv C. v. Sievers'it, prof. C. Grewingk'it, prof. R. Hausmann'i, dir. A. Spreckelsen'i, prof. A. M. Tallgren'i ja prof. Nerman'i.

Ülaltoodut kokku võttes tuleb nentida, et olgugi et numismaatika on ÕES-i tegevusväljast, eriti vanemal ajal, moodustanud võrdlemisi vähesese osa, on selts ka sel alal suutnud teostada rohkem kui ükski teine teaduslik organisatsioon Eestis.

E. T e n d e r.

R. Hausmann,

Seltsi silmapaistev kaastööline ajaloo- ja muinasteaduse alal.

Arhiiv ja käsikirjastik.

ÕES-i ajalugu on tihedalt seotud eesti viimase sajandi kultuuri-ajalooga. ÕES-i tegevus pakub huvi õige mitmelt seisukohalt ja andmeid vastavaks tundmaõppeks leidub eeskätt ning õige rikkalikult ÕES-i enda arhiivis. 1837. a. peale on märgitav Seltsi arhiivi tekkimine ühenduses Seltsi loomise ja põhikirja väljatöö-

tamise eeltöödega. Rida toleaeegseid tähtsamaid kultuuritegelasi oli Seltsiga kirjavahetuses, on säilinud ajalooliselt huvitavate koosolekute protokolle jne., kõik see on ladestunud nüüd juba suureks ja väärtuslikuks Seltsi arhiiviks, mis korraldati ja varustati nimistuga 1932. a. prl. A. Laursoni poolt Seltsi selleaegse arhivaari, nende ridade kirjataja juhtnööridel ja järelevalvel.

Seltsi arhiivis mainitagu kõigepealt seltsi põhikirju, esimesega alates, liikmete loendeid 1838. a. peale, koosolekute protokolle 1838. a. p., väljaläänud kirjade kontsepte 1838. a. p., sissetulnud kirjade sarja 1837. a. p. (eriti mitmekesise ja huvitava sisuga), kassaraamatuid 1839. a. p. j. p. m. Tähelepanu vääriwad kirjavahe- tus eesti sõnaraamatu koostamise kohta a. 1859—1860 ja maakooli- õpetajate kirjad eesti rahvakooli-olude üle a. 1863. Seltsi arhiivis leidub rohkesti kirju F. R. Kreutzwaldilt, F. R. Faehlmannilt, A. Knüpfferilt jt. kaasaegseilt.

ÕES-i käsikirjastik, mida õigusega on peetud teatavas mõt- tes Eesti Kultuuriloolise Arhiivi eelkäijaks, on hoopis rikkalikum ning on moodustunud Seltsi sisemise tegevuse viljana, ostu ja annetiste kaudu. Käsikirjastik koosneb umb. 1000 numbrist, mil- lest osa on Seltsis aastate jooksul peetud ettekanded, edasi O. W. Masingi, Ed. Ph. Körberi, Joh. Heinr. Rosenplänteri, Fr. R. Faehlmanni, Fr. R. Kreutzwaldi jt. käsikirjalised märkmed ja pärandid. Umbes veerand neist on eestikeelsed. Rahvaluulet sisaldavad käsikirjad on deponeeritud Eesti Rahvaluule Arhiivi, osa kultuuriloolisi materjale Eesti Kultuuriloolisse Arhiivi. Roh- kesti materjale leidub ka eesti keeleajaloo, kirjandusajaloo, aja- loo, kunstiajaloo, etnograafia, sfragistika jt. kohta. Rohkesti on biograafilisi aineid sisaldavaid materjale rea tuntud isikute kohta meie ajaloos. Siiski tuleb märkida, et osa loendatud ainesest on juba vananenud.

Omaette suure osa käsikirjastikust moodustavad ürikud, arvult umb. 500. Vanim originaalürikuist on Lagedi mõisa (Jüri khk.) ostuürik a. 1336. Ürikute kogus asuvad peamiselt kohaliku iseloomuga originaal-pärgamentürikud ja ürikute ära kirjad XIV— XVIII sajandist, olles enamuses pärit mõisa- ja sugukonna- arhiividest ning käsitledes mõisate ostu-müügileppeid, läänikirju, aadlidiplomeid jm. seesugust, kuid leidub ka üldisema tähtsusega ürikuid. Omal ajal oli ÕES-il kavatsus luua peamiselt mõisaarhiiv- idest suurem ajaloolise ainese arhiivikogu. Kavatsus jäi teos- tamata.

ÕES-i käsikirjastikust on võrdlemisi suur osa leidnud trükis avaldamist, ka mitmed kirjad seltsi arhiivist. Ürikud on osaliselt avaldatud teostes nagu „Brieflade“, „Urkundenbuch“ jt.

ÕES-i arhiivi, käsikirjastiku ja selle ürikulise osa kohta on olemas juurdekasvu-, koha- ja nimekataloogid; ürikud ise on asetatud kronoloogilisse järjekorda.

O. L i i v.

Raamatukogu ja raamatute keskkdepo.

Kõrvuti Tartu Ülikooli ja Eesti Rahva Muuseumi Arhiivraamatukoguga Tartus ja Eestimaa Kirjandusühingu omaga Tallinas on Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogu selliseid, mille ülesandeks on koguda Estica't, s. o. kõiki eestikeelseid teoseid, muukeelseid Eestis avaldatud trükiseid ja neid muukeelseid välismaail ilmunud teoseid, mis käsitlevad Eestit ja selle rahvast, ta minevikku ja olevikku. Õpetatud Eesti Selts peale selle on piiranud oma tegevust kirjanduse kogumisega ainult vaimuteaduste alalt, kuigi seda rõhutab ka Arhiivraamatukogu, kuhu kui eesti rahvusraamatukokku tegelikult hangitakse ainult Esticat. Oma ülesande teostamisel aga kõik 4 nimetatud raamatukogu täiendavad teineteist, kuna üheski neist pole Estica esindatud 100 %-lise täielikkusega, kusjuures Õpetatud Eesti Seltsi ja Arhiivraamatukogu evivad täielikumal kujul eestikeelseid trükiseid, esimene neist vanemas osas — XVII—XVIII sajandi teoseid, Ülikooli ja Eestimaa Kirjandusühingu oma aga muukeelset Eestit käsitlevat kirjandust. See oleneb esiteks sellest, et igast ilmunud trükisest tasuta nn. sündeksemplare saadakse Eesti raamatukogudesse alles Eesti iseseisvumisest alates ja teiseks, et nende raamatukogude koostise alused on võrdlemisi hilise päritoluga: Ülikooli ja Õpetatud Eesti Seltsi oma XIX saj. I poolelt, Arhiivraamatukogu oma sama sajandi II poolelt, kuna ainult Eestimaa Kirjandusühingu raamatukogu ajalugu ulatub XVI sajandisse.

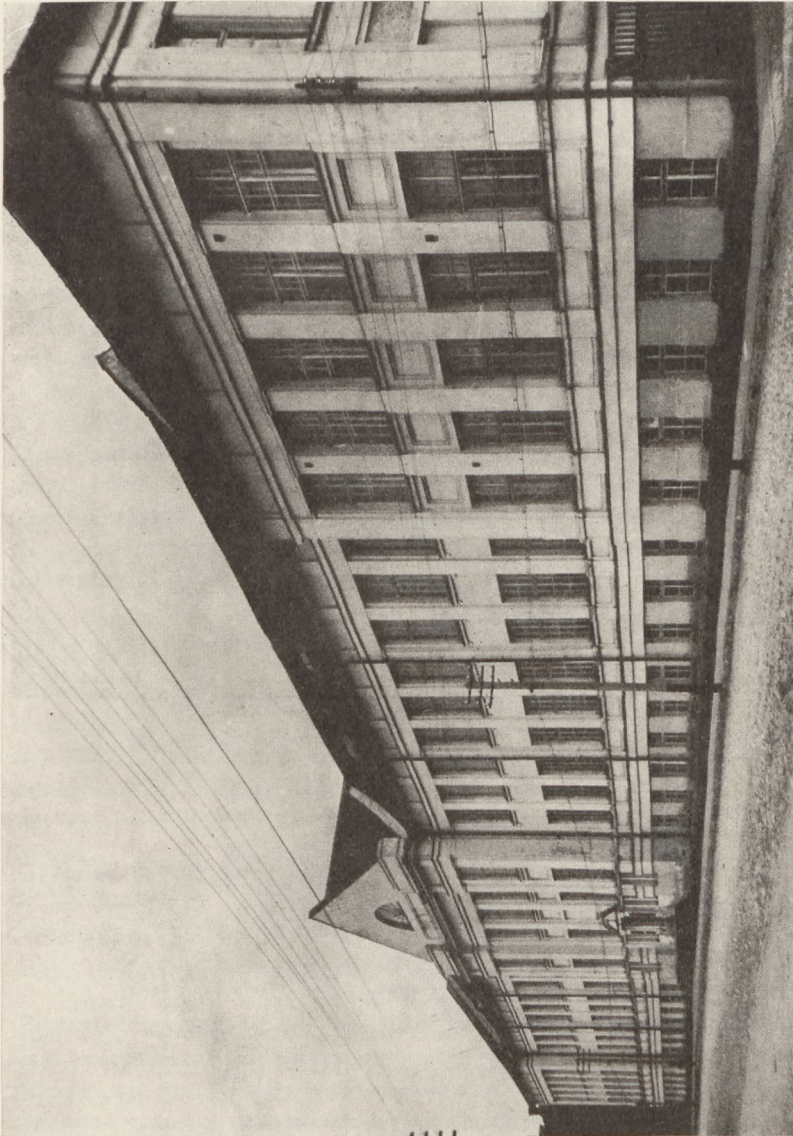
Üheks tähtsamaks teaduslike asutiste ja seltside, kel on iseseisvad perioodilised publikatsioonid, raamatukogude komplekteerimise abinõuks on vahetus teiste, kodu- ja välismaiste asutiste väljaannetega. Nõnda on praegu Õpetatud Eesti Selts vahetusahekorras 185 asutisega. Selles mõttes on ta tähtsaks vahendiks Tartu Ülikooli eduka tegevuse soodustamisel, täiendades Ülikooli Raamatukogus leiduvat kirjandust humanitaarteaduste alalt, kuna

selles küsimuses on mõlemate vahel läbi viidud tööjaotus. Muidugi pole varem olnud nii palju vahetusvahekordi, näiteks 1850. a. piirdus see ainult 26 asutisega, 1875. a. 118-ga, 1910. a. 176-ga. Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogu sai aluse juba Seltsi asutamisel ja 1839. a. inventeeriti ka esimesed 88 teost. Seltsi põhikirjas o'i ette nähtud ka kogumise eesmärk: „selliste kirjalikkude mälestusmärkide kogum, mis juhivad eesti rahva paremale tundmaõppimisele“, s. o. Estica. Kuid tegelikult saabus siia annetustena ja autorieksemplaridena palju ainekku, millel pole midagi ühist Esticaga. Annetusi muidugi ei lükata tagasi, nagu rõhutati ühe saabunud koraani eksemplari puhul, kuid samal ajal kahjuks unustati raamatukogu peaülesanne.

Küll osteti Seltsile isikute eraraamatukogusid, mis sisaldasid haruldasi eksemplare Estica ja Baltica alalt, nagu J. H. Rosenpläneri eestikeelne raamatukogu, seltsi sekretäri D. H. Jürgensoni ja kindralsuperintendent K. E. Berg'i omad (kahjuks ei lubanud ainelised raskused Seltsil omandada esimese eestlasest bibliofiili Mihkel Jürgensi raamatukogu). Küll saabus annetustena üksikteoseid Seltsi liikmetelt, teistelt õpetlastelt, isegi Soomest ja Rootsist kui ka Tartu kirjastajailt-trükkalitelt, selle kõrval aga esinevad juhud, et kohalikkude ajalehtede viimased aastakäigud puuduvad.

Estica komplekteerimiseks avaldati ajalehtedes üleskutseid annetada vanemaid eestikeelseid trükiseid. paluti kirjastajaid saata üks eksemplar Seltsile igast uuemast eestikeelsest raamatust. Peeti soovitavaks avaldada nimestikku harulduseks muutunud eesti raamatute kohta, et sel teel juhtida neile erakogude omanikkude tähelepanu. Sellele vaatamata kaheldi täielikkuse saavutamises ning hädaabinõuna piirduti jooksva nimestiku koostamise vajadusega kõigi eestikeelsete trükiste kohta, mille juurde asuski raamatukoguhoidja P. v. Haller alles XX saj-il. Nimestik pidi moodustama jätku 1867. a. trükis ilmunud J. Schwabe kronoloogilisele nimestikule („Chronologisches Verzeichniss...“). Tegelikult siiski Halleri nimestik ei suuda eesti rahvusbibliograafia ülesannet täita.

Raamatukogu kasvas järjest. 1875. a. oli siin 6394 teost, 1910. a. 12940 ning praegu on numbrite arv tõusnud üheskoos dublettidega 25.000-ni. Siinhulgas leidub kümnekond unikumit, eriti XVII sajandist. (Need on näitusel välja pandud.) Kõik eestikeelsed trükised Õpetatud Eesti Seltsi raamatukogust hoiuldati Tartu Ülikooli Raamatukogule 1920. a., et sel teel võimaldada nende kättesaamist laiemale üldsusele.

Seltsi kogude asukoht 1921. a-st peale ülikooli uues majas, Aia t. 46.

Mis puutub raamatukogu kataloogidesse, siis oli alguses nii trükiste kui ka käsikirjade registreerimiseks ainult juurdekasvu-päevik, millele lisandus 60. aastail autorite alfabeetne nimestik. Viimase ainestiku põhjal teostuski trükitud J. Schwabe eestikeelsete raamatute „Chronologisches Verzeichniss...“.

Alles XX saj. I kümnendil sai raamatukogu koostis ka ainepärase nimestiku ja iseseisvuse ajal autorite alfabeetse kataloogi.

Raamatukogu kasustamine oli alguses võimaldatud seltsi liikmetele, alles iseseisvuse ajal loodi vabamad kasustamismäärused ühisel alusel Ülikooli Raamatukogu omadega, mis ajast peale siit võivad laenutada ülikooli õppejõud ja üliõpilased ning teised teaduslikud ja valitsusasutised.

Iseloomustavaks nähtuseks eesti raamatuturul XIX saj. keskel on Õpetatud Eesti Seltsi katsed müütada rahvale eestikeelseid teoseid. Et „võimalust luua rahvale nende raamatute ostmiseks, mis ei leidu raamatukauplustes“ ja ühes sellega levitada ka omi väijaandeid, asutati seltsi juurde 1839. a. r a a m a t u t e k e s k l a d u ühes osakondadega teistes linnades. Ilmus isegi esimene eestikeelne ärikataloog „Kirja-Kulutaja“ ühes raamatute hinna märkimisega. Kahjuks kadus huvi asja vastu seltsi tegelaskonnas, asjaajamises tekkis arusaamatusi ning 1845. a. likvideeritigi terve ettevõtte peale Võru lao, mis teotses kuni 1864. a-ni Kreutzwaldi eestkostmisel. 60. aastail katsuti uuesti elustada Tartu ladu, kuid ilma tagajärjeta. Tegelikult ei suutnud selts võistelda teiste raamatukauplejate liikidega raamatu hinna poolest, mida tõstis väga tunduvalt seltsi poolt antud raamatute korralik kõide.

F. P u k s o o.

Muuseum.

Muuseumi asutamine oli ette nähtud juba Seltsi esimeses põhikirjas. Peamiselt oli mõeldud sinna koguda Eesti maasse ja rahvasse puutuvaid esemeid, kuid peagi omandasid muuseumis tähtsa osa ka mujalt, eriti Lõuna-Liivimaalt, nüüdsest Lätist, kogutud esemed. 1842. a. seati ametisse esimene kogudehoidja — konservaator L. v. Maydell, kelle hoolet Seltsi kogudesse on saadud ms. kaunike kogu etnograafilisi pilte. Järgneval ajal, Dr. E. Sachsendahli konservaatoriks olles, on Seltsi kogud rikastunud eriti vanade müntide poolest, vähemal määral on lisanenud ka muinasaegseid ja ajaloolisi esemeid. 1861. a. sai muuseum suurema lisandi, nimelt ühendati sellega Ülikooli juures olnud (1842.

a. prof. Fr. Kruse asutatud) nn. Central-Museum'i kogud Seltsi omadega, kuigi eelmiste omanikuks jäi edasi Ülikool'. Muuseumide ühendamise järele seati mõlemad kogud üles vanasse Ülikooli majja, Suureturu ja Rüütli tänava nurgal, kus nad asusid 60-ne aasta jooksul, kuni 1921. aastani. Need ruumid polnud küll muuseumile kohased, ometi sai see nüüd püsiva asukoha. Ühendamise ajal ja pärast seda on kogude korraldamisel suure töö teinud kauaaegne (1857—1880) Seltsi konservator, joonistuseõpetaja H. E. Hartmann. 1860-ndaist aastaist peale hakkas Seltsi esiajalooline kogu kiiremini kasvama, kuna suuremaid lisandeid sai ta eriti 70-ndate aastate lõpul C. G. v. Sievers'i poolt peamiselt Põhja-Lätis väljakaevatud esemete näol. Sellest ajast peale kuni käesoleva ajani on muuseumi esiajalooline osa Seltsis valitsenud elava muinasaja uurimise harrastuse tõttu üldse kõige suuremaks, paremini korraldatuks ja väärtuslikumaks koguks Baltimail. Uue tõuke muuseumi kogude kiirele kasvule andis 1896. a. Riias peetud X Ülevenemaaline Muinasteaduse Kongress, mille puhul korraldatud näitusel esinesid üksteisega võisteldes kõik Baltimaa muuseumid, ühtlasi ka ÕES-i oma. Muinasteaduslikud kogud kasvasid eriti kongressi eel korraldatud rohkete kaevamiste tõttu. Ka rahvateaduslikud kogud on sel ajal jõudsasti suurenenud, eriti Dr. O. Kallas'e kaastegevusel. 90-ndate aastate lõpul sai Seltsi muuseum lisa suletud Eesti Kirjameeste Seltsi kogude näol, mis aga olid kaunis juhuslikud ja väikese väärtusega. Käesoleva sajandi alul oli muuseumil Kr. Raua õhutusel veel üks suurem etnograafiliste kogude kasvamise järk. Ka esiajaloolisi esemeid tuli järjest juurde. Muuseumi kasvamine nõudis selle pidevat korraldamist, millega tegeles konservator E. Frey (1899—1919), kes on hoolikalt katalooginud suured uute ja vanade esemete kogud. 1912. a., kui Selts otsustas eesti kultuuriloo oma töökavast edaspidi enam kõrvale jätta, anti etnograafilised esemed suurelt osalt üle E. Rahva Muuseumile. 1921. a. anti muinasteaduslikud kogud ja materjalid hoiule Tartu Ülikoolile, kus nad said alusvaraks uuesti asutatud Arheoloogia Kabinetile ja Muuseumile. Järgnevat aastat on deponeeritud E. Rahva Muuseumi ka suurem osa kultuuriloolisi esemeid, samuti etnograafilise kogu lõpposa. Nõnda on Selts Eesti iseseisvuse ajal kogumistevõime oluliselt lõpetanud, kuna see on otstarbekamalt korraldatud sellekohaste uute kesksete asutiste poolt. Seltsile on jäänud ainult mündikogu. Kuna Eestis vastav keskmuseum puudub, siis on Seltsi

mündikogu 1935. a. kokkuleppe põhjal Haridusministeeriumiga võtnud endale riikliku mündikabineti ülesanded, kuhu koondatakse kõik tähtsamad mündileiud Eestis. Mündikabineti korraldajaks on linnaarhivaar E. Tender, kes on Seltsi mündikonservaator alates 1929. aastast. Arvudega võib märkida ÕES-i kogusid järgmiselt: muinasteadus — 7908, etnograafia — 1378, ajaloolised leiud — 2510 ja mündid — 14.000 numbrit.

H. M o o r a.

Seltsi kassa ülevaade 100-aastase tegevuse kohta.

Kui teha kokkuvõtte nii pikaajalisest kui 100-aastasest Seltsi tegevusest, siis annab see meile õige kujuka ja selge ülevaate Seltsi kassa-läbikäikudest. Seltsi tegevus ja elu on meil siis suurtes joontes silmade ees kõigi tema õitseagade ja hädapäevadega.

Kassa üldpildi põhjal võime Seltsi tegevuse jagada kahte faasi: 1) 1838.—1915. a. ja 2) alates 1919. a. tänapäevani, kuna vahepeal 1916.—1918. a. maailmasõja ja vabadusvõitluste ajal Seltsi tegevus seisis. (Seltsi tegevus soikus tegelikult juba 1912. a., kuid liikmemakse laekus veel 1915. a.) 1919. a. peale hakkab Selts jälle elama ja oma tööd jätkama, kuigi alguses väga viletsates tingimustes.

Kui vaadata esimest faasi (1838—1915) Seltsi elus ja võrrelda seda teise faasiga (1919. a. kuni tänapäevani), paneme tähele üldist liikmemaksude vähenemist pärast maailmasõda. Seda märkame silmapilkselt võrreldes mõnda läbilõiget kassa ühe ja teise faasi osas, võttes aluseks liikmemaksude osatähtsuse. Seltsi keskaastail, näit. 1874. a. üldine sissetulek oli 440 rubla 99 kopikat — sellest 354 rubla 50 kopikat, s. o. vähe üle $\frac{4}{5}$ tervest sissetulekust laekus liikmemaksude arvel. Sel ajajärgul veel toetust ei saadud, kuid samal ajal tõusid Seltsi kirjastustööd üle tavalise taseme. Teise näite võiks võtta Seltsi esimese faasi õitseaja lõpust 1904. a., millal Selts sai toetust väljastpoolt ja oli jõudnud koguda endale kapitale, mille protsente võidi kasutada Seltsi eelarve korras. Tähendatud aasta üldsissetulek koosnes:

Prof. J. M a r k,
Seltsi esimees 1929—1936.

1. liikmemaksudest	403.—	rubla,
2. ühekordsetest liikmemaksudest	75.—	„
3. väärtpaberite protsentidest	353.25	„
4. toetusest rüütelkonnalt	300.—	„
5. „ Tartu linnalt	120.—	„
6. kirjanduse müügist	18.04	„

Kokku 1269.29 rubla.

Siin märkame jällegi liikmemaksude tõhusat osatähtsust, mis moodustab ühes ühekordsete liikmemaksude summaga üle $\frac{1}{3}$ tervest sissetulekust. Samal ajal paneme tähele ühtlast suhet üksikute sissetuleku-liikide vahel, kus rüütelkonna ja Tartu linna toetused ja väärtpaberite protsendid kõiguvad enam-vähem $\frac{1}{3}$ ümber tervest sissetulekust.

Võtame nüüd võrdluseks teise faasi läbilõike — 1933. aasta sissetulekud, mis koosnevad:

1. liikmemaksudest	162.65 krooni.
2. väljaannete müügist	2368.— „
3. toetus Tartu Ülikoolilt	2250.— „
4. „ Kultuurkapitalilt	7850.— „
5. hoiumsummade protsentidest	454.09 „
6. mitmesugustest sissetulekutest	51.10 „

Kokku 13.135.84 krooni.

Eeltoodud läbilõikes on liikmemaksu osatähtsus $\frac{1}{80}$ tervest sissetulekust ja suurima — $\frac{10}{13}$ osa tuludest moodustavad toetused Tartu Ülikoolilt ja Kultuurkapitalilt. Need paar näidet annavad selge pildi liikmemaksu kandejõu vahekordadest enne ja nüüd.

Kuidas ka välised sündmused kassa seisukorrale mõju on avaldanud, seda märkame esimese faasi toetussummade juures: Seltsi 50-a. vanusest — 1888. aastast peale toetas rüütelkond eelarvet umb. $\frac{1}{4}$ suuruse osaga, mis aga lõpetatakse 1905. aastaga ühenduses kõigile tuntud tolelaegsete poliitiliste sündmustega. Kuid selle toetuse äravõtmine ei halvanud Seltsi tegevust, kuna selleks ajaks oli kogunenud juba küllalt kapitali, mille protsendid pidevalt kasvasid; samal ajal jäi ka Tartu linna toetus püsima ning 1905. aastast lisandus veel Ülikooli toetus.

1916.—1918. a. ei laekunud enam liikmemakse ega toetusi, vaid kassa sissetulekuiks olid ainult protsendid kapitalilt, mille suurus kasvas 1917. a. lõpuks 7844 rubla 30 kopikani. See oli küllaltki suur kapital, mis aga rahavääringu langusega või ümberhinnanguga muutus ainult paberiks, ja 1918. a. oli kassas tegemist ainult protsentidega, mis võrdusid 66,64 sendile. Järgneval 1919. a. a. gas Selts uuesti tegevust ja kassa sissetulekuks oli eelmise aasta saldo 53,14 senti, liikmemaksusid 2 kr. 50 senti ja protsente 0,42 senti — kokku 3 kr. 3,56 senti. Sellest ajast peale algas Seltsi sissetulekute pidev kasv eriti toetuste arvel, mida anti 1920. a. a. lates Tartu linna ja Ülikooli poolt. 1925. a. sai Selts abi juba Kul-

tuurkapitalilt. Seltsi peamisteks toetajateks kujunevadki siis Kultuurkapital ja Tartu Ülikool, kuna teised toetused on nüüdsest peale vaid juhuslikud. 1930. aastast peale tõmbab endale tähelepanu teiste sissetulekute hulgas ka kirjanduse müügi osatähtsus, mis varasemate aegadega võrreldes on märksa kasvanud, kattes mõnel aastal $\frac{1}{6}$ osa tervest sissetulekust ja keskmiselt 7 aasta jooksul (1930.—1936. a.) $\frac{1}{13}$ laekunud summdest.

Kassa tulud määravad ka Seltsi tegevuse ulatuse, sellepärast polegi palju mõtet peatuda kulude juures. Ainult üldiselt olgu tähendatud väljaminekute kohta, et juba Seltsi algusest peale olid tema käsutada olevad rahasummad määratud esijoones väljaannete, trükitööde, stipendiumide, raamatukogu, muuseumi ja mündikogu ning arheoloogiliste kaevamiste jaoks. Väike murdosa sissetulekuist langes kantselei, teenimise ja asjaajamise peale.

Kui sissetulekute poolel toetused ja liikmemaksud lõppesid 1915. a., siis väljaminekute osas katkes Seltsi tegevus juba 1912. a., millal lõppesid kulutused trükitööde, raamatukogu, muuseumi, arheoloogiliste kaevamiste ja mündikogu peale. Siis lõpetati ka stipendiumide jagamine ja jäid püsima ainult veel üür, kantseleikulud ja teenimine ning pangatehingute ja inventari tarvis kulutatud summad.

Iseseisvuse ajal algas väljaminekute osas Seltsi tegevus 1920. a. alates ja näitab pidevat tõusu kuni tänapäevani, väikeste kõikumistega ühel või teisel aastal, moodustades diagrammiliselt murdjoone.

Seltsi iseseisvusaegse tegevuse osas astuvad vee'gi selgemal kujul esile kulutuste iseloomu vahekorrad. Kui võtta näitena läbilõige 1936. a., siis kulutati aasta väljaminekutest väljaannete kirjastamiseks 69,1 %, raamatukogu jaoks 4 % (arusaamatuse ärahoidmiseks tuleb märkida, et Seltsi raamatukogu juurdekasv on rajatud peamiselt väljaannete-vahetusele ja seega kulutatakse raamatute ostudeks õige väikesi summasid, nagu ka käesolev läbilõige selgitab), stipendiumideks 13,9%, mündikogu korraldamiseks 5,3%, posti-, kantselei- ja muude kulude peale 3,1%, asjaajamiseks ja teenimiseks 4,6%, seega üldse kantselei arvel 7.7% ja kultuuriliste ürituste peale 92,3%.

Säärane kassa-vahekord, nagu seda viimased numbrid näitavad, näitab Seltsi head tahet tema kätte usaldatud raha võimalikult produktiivselt ära kasutada. See tervitatav nähe peaks ka tulevikus Seltsi elus edasi püsima, mis järgmiseks juubeliks kannaks viljaka töö näol kahtlemata suuri protsente. R. I n d r e k o.

The Origins of the Learned Estonian Society.

On the 30th of January, 1938, the Learned Estonian Society will celebrate its centenary, and it will not, therefore, be out of place to look backwards for a little and trace the growth of an organisation which occupies such a prominent place in our cultural life.

The revolutionary ideas which were stirring Europe reached the Baltic countries in the second half of the eighteenth century. Of course, the reforms introduced by Tsar Alexander I and the reopening of the University of Tartu (1802) had also aroused the hitherto sleeping provinces, but to these must be added a factor which has till this time been too little appreciated, namely, the cultural influence of western Europe on these northern lands.

Before the reopening of the University of Tartu, the young men of the Baltic had to go to the west for their education. They brought new ideas home with them and so gradually, through the more intelligent circles (pastors, doctors, tutors, etc.), these ideas spread until reform was in the air.

The wave of *litterati* which flooded the Baltic countries towards the end of the eighteenth and the beginning of the nineteenth centuries left, perhaps, still more marked traces on our cultural development. From private tutors in the houses of the nobles they gradually became pastors, or teachers in the government and municipal schools, spreading the ideas of liberty, equality and fraternity with which they had been imbued prior to their arrival in these countries.

At first they found difficulty in making contact with the inhabitants on account of their ignorance of Estonian or Latvian, but a great many of them overcame their linguistic obstacles and were able to address the people in their own languages. However, owing to the reactionary tendencies of the ruling classes they could not disseminate their convictions by means of the printed word, and many of them had to conform to the feudal opinions of their employers in order to keep their places. There were even times when the expressions Voltairean and Jacobin were the abusive equivalent of the term Communist in the fashionable terminology of to-day.

But the desperate condition of the country people left to themselves in matters economical, communal and educational, cried urgently for reform. So some of these newcomers began to work among the folk in their neighbourhood, and exchange letters with others of the same mind. Many of these letters are preserved till this day. This was the beginning of the practical education of the peasants in agriculture, the growing of potatoes, apiculture, etc. Then they went on to the raising of the spiritual level of the country people, and, finally, the establishment of cultural enterprises.

Of the most prominent and energetic Estophils in the beginning of the nineteenth century three must be specially mentioned. These are O. W. Masing of Äksi, J. H. Rosenplänter of Pärnu, and J. W. Luce of Kuressaare. We might add a fourth, who lived out of Estonia and could not take part in the work directly, who perhaps was ignorant of the Estonian language, but who was the man who inspired and encouraged the three abovenamed as well as many others, and who was, when necessary, the person who spread his protecting wing over them in case of misunderstandings with the authorities. This was the General-Superintendent of Livonia, K. G. Sonntag, of Riga.

When J. H. Rosenplänter began to publish in Pärnu in 1813 a journal especially devoted to the investigation of Estonian — "Beiträge zur genauern Kenntniss der ehstnischen Sprache" — one of his first and nearest collaborators was the son of another postmaster, J. W. Luce. At first he had been trained for a cure of souls, but after two years as pastor in Saaremaa he saw that the country people were more in need of a cure of body, and after a few years, having obtained the necessary diploma, he exchanged the Bible for the scalpel and pharmacopoeia. He it was who, in the fourth issue of Rosenplänter's "Beiträge", 1815, was the first to draw attention to the hitherto unheard-of beauty of the Estonian language, and its possibilities of development and made the equally unheard-of proposal to found a society for its study.

Organisation and other work occupied two years and it was not until the 24th of February, 1817, that the Minister of Education, Prince Goltzin, confirmed the bye-laws of the Kuressaare Estonian Society (Arensburgische Ehstnische Gesellschaft). Eight Saaremaa pastors signed the statutes besides Luce. The objects of the society were set out in great detail, namely, the collection of Estonian words and acquaintance with the words of dialects hitherto missing in the existing dictionaries; the exact determination of the meaning of words and synonyms, the completion of the phraseology, the introduction of new words, the casting out of words foreign to the language, the improvement of the orthography, the formulation of grammatical rules, etc. The headquarters of the Society was Kuressaare and the committee consisted of a president, a director and a secretary. The general meeting took place once a year in order to hear the report of the committee and to give directions for the following twelve months. The work was carried on by means of circular letters which contained questions set by the committee. Each member was obliged to answer the questions in writing and pass the letter on to the next member. At the same time members had the right to raise questions themselves. The statutes also made provision for the foundation of similar societies in other towns. This possibility was utilized very soon.

At the first meeting of the Society, which took place on the 30th May, 1817, the number of members was ten. Luce was elected president, the Superintendent of Saaremaa, A. H. Schmidt, director, and P. H. von Frey, the pastor of Püha, secretary. The work proceeded apace and between the years 1820—1830, the number of members rose to over forty. Within fifteen years there were fifteen large files of miscellaneous linguistic material; A. W. Hupel's supplement to the dictionary, proverbs, riddles, names of the joints of the human body, names of tools and implements, a vocabulary of abstract terms, grammatical tractates and criticisms, original sermons in Estonian, folklore, etc. All this rich collection has been destroyed in the course of time, only a small part remaining in the columns of Rosenplänter's publication.

A couple of years after Rosenplänter had begun to publish his journal, O. W. Masing, a graduate of the University of Halle, who had become pastor at Virumaa, joined him. At that time the clergy were sharply divided into two parties, one of which acknowledged only the northern Estonian dialect, and the other the southern. Masing, who was a convinced supporter of the northern dialect, at once began a fierce attack on his hitherto peaceful opponents. A revised edition of the New Testament in the Tartu dialect was to be published, and later, in 1819, a translation of the Peasant Law, etc. Masing got himself appointed to the editorial committees of both. The conflict went on for some time and finally the New Testament appeared in the Tartu — southern — dialect, while the Peasant's Law was published in the northern speech.

But Masing's efforts had aroused the supporters of the Tartu dialect. In order to combat him successfully, it was found necessary to establish a society similar to the Kuressaare one, and so, in the month of June, 1819, it was decided to open the Learned Estonian Society of Tartu (Ehstnische Gelehrte Gesellschaft zu Dorpat). The first president was *Probst* Fr. G. Moritz of Urvaste, his brother, L. W. Moritz, pastor of St. John's parish, Tartu, and Reader in the Estonian Language in the University, being elected director. These were comparatively little known literary men, but both were enthusiastic partisans of the Tartu dialect.

To our regret almost all the written archives of this society have been destroyed with the exception of one file of letters of the years 1819—1824 from which we can see that the Tartu Society followed the same lines as the one in Saaremaa.

The Tartu Society began its active work with the despatch of a circular letter dated the 6th August, 1819. This, and the following five were all written and despatched by the director, L. W. Moritz. They contain a series of questions on various aspects of the language. Some of the answers are worth much and some little, depending on the knowledge, interest and enthusiasm of the writer. The best were written by J. Fr. Heller of Râpina and W. Fr. Steingruber of Rannu, both of whom were collaborators of Rosenplänter's. As the last of these letters is dated 1824 it is impossible to follow the transactions of the Society any further, but among the manuscripts of the present Learned Estonian Society there is a number of tractates dated 1825—1838, dealing with linguistic questions. The authors of these are the aforementioned Heller, Steingruber, etc. There is no doubt that these originated in connection with the work of the Tartu Society.

Gradually, the work of the Tartu Society deteriorated owing to the lack of collaborators. This was the reason why Rosenplänter also had to close his journal in 1832. Besides this, the Moritzes, Steingruber, and other founders of the Society died in the beginning of the 1830's and successors were few. There came a new set of pastors whose interests lay in other directions and the country people were again left to vegetate in their own ignorance. Political conditions were also unfavourable. But in spite of the sharp reaction of the times of Tsar Nicholas I there was in the 1830's a certain awakening in University circles in Tartu. So, since April 1831, a Scientific Conversation Circle (wissenschaftlicher Unterhaltungs-Cirkel) had been formed, the members of which gathered once in four weeks, excepting the summer months, at the quarters of one or the other of them to discuss scientific questions of general interest. Among other services this circle performed was the publication of a weekly, "Inland", devoted to cultural questions. Later on the group divided into sections — Natural Science, Law, etc. — which usually met after every fortnight. One of these sections was

formed of individuals interested in the Estonian language and literature, history, geography, and so on. Among these were Dr. Fr. R. Faehlmann, Alexander Hueck, professor of Anatomy at the University, the Inspector of the Tartu Seminar, D. H. Jürgenson, who from 1837 was appointed Reader in Estonian, and others.

In the summer of 1837 these people decided to found an independent association for the investigation of those questions which they had discussed in their section. There is no doubt that these men were scholars from the former Learned Estonian Society founded in 1819, for among them were pastors J. S. Boubrig and C. H. C. Geheve. Actually, the younger and more energetic generation took over the problems of the older one, for besides investigating narrow questions of linguistics, geography, etc., they extended their work and aroused interest among wider circles. The name of the older organisation was taken over in a hardly changed form.

On completion of the formalities connected with organisation, the first meeting was fixed for the 8th December 1837, but, owing to unforeseen circumstances, it was put off till the 18th January, 1838, old style. At this meeting, which was held in pastor Geheve's house and in which 19 people took part, of whom 9 came outside Tartu, the statutes, which had been drafted by Professor Fr. von Bunge, were passed. On presentation to the authorities for confirmation, the answer was received in March that such a society could only be opened in connection with the University and that its president must be confirmed by the Minister of Education. Final confirmation was given in January 1839. This gave the Society a legal basis.

At that same meeting on the 18th of January 1838, Kreutzwald of Võru, whose collaboration was to be so significant, joined the Society. It is with his name that the most valuable and the greatest achievement of the Learned Estonian Society, viz., "Kalevipoeg", is connected.

President Geheve and Secretary Jürgenson began with a distribution of problems among the members. On the agenda was first of all Jürgenson's plan to gather materials for a dictionary of the Estonian language, and next the first Estonian map of the Baltic countries. Kreutzwald's work was to be a translation of Zschokke's "Branntweinpest".

All this work, so necessary, and carried out so steadily through the course of years, was strictly in accordance with a paragraph in the programme of the newly-founded society, which read: — "to further a knowledge of the past and present of the Estonian nation, of its language and literature, as well as of the country settled by the Estonians."

This has remained the aim of the Learned Estonian Society to this day.

The Activities of the Learned Estonian Society, 1838—1938.

The Learned Estonian Society was founded on January 30th, 1838, by the Estonian physician Fr. R. Faehlmann, one of the principal figures of the early years of the Estonian National Renaissance, in conjunction with the Assistant Headmaster D. H. Jürgenson and a number of Estophils of German extraction.

The activities of the Society, which have always kept within the limits fixed in its statutes, have been of varying intensity during the century of its existence. The Society was for decades the only centre of national learning in the country, promoting the collection of monuments both of intellectual and of material culture as well as preserving, studying and

frequently also publishing these materials. For a long time the leading figures of the Society were Baltic Germans. Since Estonia became independent, especially since 1930, the Executive Committee has been in the hands of Estonian scholars. Since 1937 only scholars of standing are admitted to active membership of the Society. The activities of the Society are briefly described in the following surveys.

Philology.

10
Philological problems have occupied much of the Society's attention and energies. A great deal of trouble was caused to the Society by its plan of compiling an Estonian-German dictionary, which only reached its completion when Dr. J. F. Wiedemann undertook the task under the auspices of the Russian Academy of Sciences. In the early decades of its existence, the Society was the chief authority on problems of Estonian phonetics and spelling. The scientific study of Estonian dialects was started by the Society. Much valuable work has been done by the Society to promote the publication of early Estonian texts. Of the Baltic-Finnish languages, especially Liv and Votic have been carefully studied but a good deal of attention has also been paid to more remote Ugro-Finn languages as well as to the problem of the common origin of the Indo-European and Ugro-Finn linguistic groups. Similarly, the theory of language and the investigation of loanwords and place-names have constantly figured on the programme of the Society's activities.

Literature.

Ever since its foundation the Society's literary activities have had two principal objects: firstly the publication of popular writings of a semi-scientific or literary character and secondly the historical study of literature. Of the popular works published by the Society, its almanachs (1840—1865), containing sections of fiction intended for the dissemination of knowledge among the masses of the people, deserve special mention. But the principal literary undertaking of the Society was its publication of the national heroic epic "Kalevipoeg" (1st ed. 1857, 2d ed. 1861), which some decades later became a prominent factor in the growth of national consciousness. In the field of literary research, the Society has to its credit the publication of the first complete descriptive history of Estonian Literature (1843—1844) and in later years, of a number of ancient Estonian linguistic and literary monuments.

Folklore.

archaeo
archae
The Learned Estonian Society was the first centre of learning that appreciated the literary and historical importance of folklore in Estonia. Moreover, the first leaders of the National Renaissance (F. R. Faehlmann, F. R. Kreutzwald, etc.) recognized the importance of folklore as a means of stirring national pride and set out to rescue the valuable remains of the folk-poetry of past ages. One of the results of these activities was the principal literary monument of that period, Kreutzwald's epic "Kalevipoeg". The Society also succeeded in securing for its Archives several valuable folklore MSS. belonging to earlier Estophils (A. F. Knüpfner, J. H. Rosenplänter, etc.).

During the latter half of last century the study of folklore was pursued almost exclusively by Estonians who in most cases were also eminent

national leaders (J. Hurt, M. Veski, etc.). Of scholars of German extraction only L. von Schroeder and L. Meyer deserve to be mentioned. Towards the end of the nineteenth century and in the early years of the twentieth the Society's interest in folklore flagged, Finnish and Estonian scholars outside the Society (J. Hurt, M. J. Eisen, O. Kallas, etc.) taking the lead. It is only since Estonia became politically independent that the investigation of folklore has again begun to figure prominently in the activities of the Society. Papers on problems of folklore read before the Society and a number of important publications (by W. Anderson, O. Loorits and many younger scholars) testify to the keenness of the Society's interests in this department. The folklore collections of the Society, which are of considerable value though not particularly large, have been lent to the Estonian Folklore Archives.

Ethnography.

In the department of ethnography, which has never been quite so prominent in the Society's activities as archaeology, its chief contribution to knowledge during the last hundred years has been a series of papers (about 150) read at its meetings and dealing with the material culture of the Estonians as well as of other Ugro-Finn peoples. The Society's ethnographic studies were at their height between 1893 and 1913, when an "Estonian Ethnographic Museum", consisting principally of collections of national costumes (1086 sets), was founded. In 1912 all these materials were handed over to the recently founded Estonian National Museum, which a few years later also received the exotic and arctic collections of the Society (292 items). In addition, the Society's collections include several thousands of excavated objects dating from the historic period of Estonia (2510 items in 1913). These materials are of considerable ethnographic interest. In recent years the Society has been rather active in publishing ethnographic investigations.

Archaeology.

Pre-historic archaeology has especially since the sixties of last century formed one of the principal departments of the Society's work. More than by anyone else was done in this field by Dr. C. Grewingk (1860—1887), Professor of Mineralogy, a most accurate and far-sighted scholar who published a series of studies of varying scope dealing with the pre-historic period, especially with the Stone Age, of the Baltic Countries, and who at the same time stimulated other scholars to archaeological investigation. At his time the Learned Estonian Society became the chief centre of archaeological studies in the Baltic countries.

His work was continued by Professor R. Hausmann, a historian who took up pre-historic studies in 1890 and achieved much, especially as an investigator of the Iron Age. Both as regards his achievements as a scholar and his personal authority, he was the most distinguished archaeologist that Estonia as well as the rest of the Baltic countries possessed till the year 1910.

Along with these two men, the elementary schoolmaster J. Jung did much work of outstanding value, registering archaeological monuments all over the country and thus providing a reliable basis for their later description and official protection.

During the period of independence the Society has no longer occupied itself with archaeological excavations, confining itself to the publication of articles and investigations. No other private institution in the Baltic region is publishing quite as much in this department.

History.

Historical research has always been among the departments of learning especially favoured by the Society. The number of historical papers read at its meetings and made accessible in its publications is 588. Mediaeval problems occupy the first place, the Polish-Swedish and the Russian period coming next and receiving about equal attention. Until the period of political independence, historiography, social and cultural history, partly also the history of law and political history, are particularly prominent, but the publication of historical sources has also been carried out with considerable energy. During the last two decades interests have changed: economic history (including agrarian history and the history of colonization) come first, which, however, does not mean that the study of other problems has been flagging.

From the first, the Learned Estonian Society has had the support of all the leading historians of the country, especially of the members of the Historical Department of the University of Tartu. This explains why the standard of the work done under the auspices of the Society has been so high and the results so fruitful. The various articles and investigations dealing with history which the Society has been able to publish form a body of work which no scholar interested in the history of the Baltic countries can afford to ignore.

History of Art.

As far as the study of the history of art is concerned, the activities of the Society may be divided into two distinct periods: 1) the time before the independence of Estonia and 2) since the country became independent. Before 1918, the study of art has no definite object, shifting somewhat casually from architecture to painting, from painting to iron-work, etc. In the last quarter of last century architecture becomes the principal subject of study. Most of the papers read before the Society are descriptive and historical. Drawings, photos and objects of art interesting from a historical point of view are collected to supplement the papers read. The protection of objects of archaeological interest, though forming one of the Society's aims, is discouraged by the authorities. Since 1918 the foundation of parallel public institutions causes the Society to confine itself to lectures and publications. The somewhat fumbling descriptive methods of earlier years are replaced by scholarly methods of art research. Architecture remains the chief subject of investigation.

Numismatics.

The numismatic collections of the Learned Estonian Society, which originally were inconsiderable, have gradually, especially through the acquisition of the collections of the "Central-Museum für vaterländische Altertümer" and of the "Eesti Kirjameeste Selts", been growing to such an extent that at present they include over 14,000 coins and about 700 medals. A special Keeper of Coins is in charge of the collections. In 1930 it was decided to form the Society's numismatic collections into a Central Estonian Cabinet of Coins containing all numismatic finds, organizing the collection of coins and medals and making them available for scientific investigation. In 1935 this Cabinet was officially recognised as the State Centre of Numismatic Finds. About 16,000 coins belonging to the State have already been collected there. In the same year the Estonian National Museum transferred its

collection (about 25.000 items) to the Society's Cabinet of Coins, so that at present the Society's collection amounts to about 60.000 items.

Many papers on numismatics have been read before the society, and both the keepers and other members have published articles on numismatic problems. In this department the Learned Estonian Society has done more than any other learned body in the country.

The Archives and MSS. Department of the Society.

The Archives of the Society, containing the records of a century of incessant activity, are well intact. Ample materials relating to the foundation of the Society, such as statutes and drafts of statutes, minutes of meetings, correspondence with members as well as with foreign scholars and collaborators, have been preserved and are of considerable historical value for the student of Estonian culture.

The MSS. Department contains about 1000 items, *viz.* MSS. of papers read at meetings, collections of letters by important nineteenth-century writers and figures of public life, literary MSS. bequeathed to the Society, lexicographic materials relating to the Estonian language, descriptions of works of art, of archaeological finds, of ethnographic objects etc.

The Section of Documents (about 500 items) includes original parchments of local interest from the 14th—18th centuries; the earliest document dates back to 1336.

The Library and Book Lending Centre of the Learned Estonian Society.

The Library of the Learned Estonian Society was founded immediately after the foundation of the Society itself in 1838. In accordance with the Statutes of the Society, it was to concentrate on the acquisition of *E st i c a*, with which object in view several private libraries were bought. Frequent gifts of books from publishers, printing-presses and members helped to increase the department of books in Estonian.

Owing to the exchange of publications with many learned institutions at home and abroad (185 in 1937) in Library of the Society has grown very rapidly, containing at present about 25.000 volumes, including a large number of periodicals (mostly devoted to humanistic branches of learning, e. g. history, ethnography, archaeology, folklore).

In the early years of the Society there was affiliated to it a Book Lending Centre with several branches, distributing works of popular science and imaginative literature among the masses of the people.

The Museum of the Learned Estonian Society.

One of the most important sections of the Society's Museum is its collection of archaeological finds, which grew with especial rapidity since 1860. The principal archaeologist of those years, C. Grewingk, conducted excavations, keeping his finds at the Museum and publishing the results of his researches. In 1870, the numerous excavations made by C. G. von Sievers in Northern Latvia enriched the Museum with many new finds. The Imperial Congress of Russian Archaeologists in Riga in 1896 resulted in a further growth of the collections in the Museum. At the same time the ethnographic section flourished owing to the energy and enterprise of Dr. O. Kallas, another important ethnographic collector being K. Raud, whose principal work was done in the first years of the present century. The ethno-

graphic collections were presented to the Estonian National Museum in 1912, and the archaeological ones (both historic and pre-historic) to the University in 1921, the latter gift forming the nucleus of the present Archaeological Cabinet. In its period of efflorescence the archaeological section of the Learned Estonian Society with its ample and well-arranged collections ranked first among the museums of the Baltic countries. The numismatic section is the only part of the Museum that has not been given away.

The Society's Finances, 1838—1938.

Financially the Society's activities fall into two periods: 1838—1915 and 1919—1938. (The World War was a time of complete inactivity for the Society). During the first fifty years, the Society depended almost entirely on its membership fees, and between 1888 and 1915 these formed one-third of its income. Between 1888 and 1905 one-third of its annual income was supplied by the Livonic Equestrian Order. From 1919 to the present day membership fees amount to no more than $\frac{1}{80}$ of its budget, $\frac{10}{13}$ of it depending on subsidies, principally from the State Culture Funds and from the University.

All the money at the disposal of the Society has been used for cultural purposes. Thus, in 1936 the expenditures were as follows: 69.9% on publications, 13.9% on scholarships, 5.3% on the arrangement of the numismatic collection, 4% on the library, 7.7% on the office and on miscellaneous expenses.

+ Baltic Times No 3, p. 4.
+ " " No 4, p. 2.

~~Biblioteka
Instytutu Bałtyckiego~~

Uniwersytetu Gdańskiego
BIBLIOTEKA

S 1395 II

~~BIBLIOTEKA
INSTYTUTU BAŁTYCKIEGO~~

BIBLIOTEKA
UNIwersytecka
Gdańsk

11410060

nie wypożycza się do domu